

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
XƏZƏR UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Səfərli Arzu Cəmil qızı

**“Metallurgiya sənayesində fəaliyyət göstərən müəssisələrdə
maliyyə risklərinin idarə olunması”**

mövzusunda

Magistr Dissertasiyası

İxtisasın şifri və adı: ----- “-----”

İxtisaslaşma: “-----”

Elmi rəhbər: Magistr proqramının rəhbəri: *t.e.d., prof. M.N. Nuriyev*

Kafedra müdiri: -----

Bakı- 2022

MÜNDƏRİCAT

Səh.

GİRİŞ	3
I FƏSİL. MALİYYƏ RİSKLƏRİNİN İDARƏ OLUNMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI	7
1.1. «Maliyyə riskləri» iqtisadi kateqoriyasının mahiyyəti və təsnifatı	7
1.2. Maliyyə risklərinin idarə olunmasının aktuallığı, məqsədləri və prinsipləri	17
1.3. Maliyyə risklərinin idarə olunması sistemi	21
1.4. Maliyyə risklərinin idarə olunmasının üsulları	27
1.5. Maliyyə risklərinin qiymətləndirilməsi	30
II FƏSİL. MÜƏSSİSƏNİN MALİYYƏ RİSKLƏRİNİN TƏHLİLİ	37
2.1. Maliyyə risklərinin aşkar edilməsinin indikatorları və qiymətləndirilməsinin metodları	37
2.2. “Gəncə Alüminium Kompleksi”-nin maliyyə vəziyyətinin və risklərinin təhlili	43
2.3. “Gəncə Alüminium Kompleksi”-nin təşkilati-iqtisadi xüsusiyyətlərinin maliyyə risklərinə təsiri	47
2.4. “Gəncə Alüminium Kompleksi”-nin idarə olunmasının alətləri və metodları	51
III FƏSİL. MÜƏSSİSƏDƏ MALİYYƏ RİSKLƏRİNİN İDARƏ OLUNMASI MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ	57
3.1. Risklərin idarə olunmasına dair qərarların iqtisadi əsaslandırılması	57
3.2. “Gəncə Alüminium Kompleksi”-nin maliyyə vəziyyətinin risk yönümlü diaqnostikası və proqnozlaşdırılması mexanizminin təkmilləşdirilməsi yolları	61
NƏTİCƏ	66
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	69

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə beynəlxalq əməkdaşlığın güclənməsi, elmi-texniki tərəqqinin intensivləşməsi və kommunikasiya sistemlərinin sürətli inkişafı fonunda qloballaşma proseslərinin genişlənməsi və dərinləşməsi dünya, regional və daxili əmtəə və xidmətlər bazarlarında rəqabətin kəskinləşməsinə səbəb olur. Bu isə öz növbəsində liberal bazar münasibətlərinə əsaslanan açıq iqtisadiyyata malik hər bir ölkədə əsas təsərrüfat subyektləri kimi çıxış edən müəssisələr üçün risklərin artmasını şərtləndirir və onların idarə olunmasını zərurətə çevirir.

Müəssisələrdə risklərin idarə edilməsi prosesində maliyyə risklərinin idarə olunması məsələsinə daha çox önəm verilir. Bu onunla izah olunur ki, məhz maliyyə risklərinin düzgün idarə edilməsi başqa xarakterli risklərin yarada biləcəyi fəsadların qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılması üçün maddi zəmin yaradır.

Araşdırmalar [1; 5] göstərir ki, son illərdə Azərbaycanda maliyyə risklərinin idarə olunmasına maliyyə sektorunda diqqət artsa da (nəticədə əksər banklar problemlı kreditlərin məbləğini azaltmış və investisiya fondları portfellərini daha səmərəli formalaşdırmış), iqtisadiyyatın real sektorunda maliyyə risklərinin idarə olunmasına hələ də lazımi diqqət yetirilmir və bu da real sektorda fəaliyyət göstərən bir çox müəssisələrin zərəre düşməsinə və ya az gəlir əldə etməsinə səbəb olur.

Son iki il ərzində COVID-19 pandemiyası dünyada iqtisadi inkişafın zəifləməsinə, o cümlədən əksər ölkələrdə iqtisadi artım sürətinin mənfiyə düşməsinə, təsərrüfat subyektlərinin maliyyə imkanlarının məhdudlaşmasına və təchizat, istehsalat və ticarət əlaqələrinin ahəngdarlığının pozulmasına səbəb olmuşdur. Bu isə öz növbəsində risklərin idarə edilməsinin çevikliyinə, təsirliliyinə və səmərəliliyinə artırılmasını daha da aktuallaşdırmışdır.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. Müvafiq istiqamətdə elmi ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, risklərin, o cümlədən maliyyə risklərinin mahiyyəti, təsnifatı, yaranma səbəbləri və onların idarə olunması problemləri ölkədə və xaricdə dərc olunmuş çoxsaylı elmi nəşrlərdə öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan, ilk növbədə, risk nəzəriyyəsinin inkişafında əhəmiyyətli rolları olmuş tanınmış nəzəri tədqiqatçıların adlarını və verdikləri mühim töhfələri xüsusi qeyd etmək istərdik: A.Smit, H.Uilyam, M.Styuart –klassik risk nəzəriyyəsi (XVIII əsrin 50-60-cı illəri – XIX əsrin birinci yarısı), A.Marşal, P.Artur, C.M.Keyns –neoklassik risk nəzəriyyəsi (XX əsrin 20-30-cu illəri), F.Nayt-hibrid risk nəzəriyyəsi (XX əsrin 21-35-ci illəri), A.Beyker, H.Dittmar, S.Bixçandani - neyroiqtisadi risk nəzəriyyələri (XX əsrin sonları -XXI əsrin əvvəlləri). Bununla yanaşı, XX əsrin ortalarından etibarən bir sıra tədqiqatçıların risklərin idarə olunması ilə əlaqədar da nəzəriyyələri meydana gəlmişdir ki, bunların da əsasları kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar: C.Neyman –qeyri müəyyənlik şəraitində qərarların qəbulu, B.Graham –təhlükəsizlik marjası, B.Meydoff – maliyyə piramidasının tarixi və onun riskləri, L.Hayt –risklərin idarə olunması nəzəriyyəsi, F.Hayek –

iqisadi dövrlər nəzəriyyəsi və s. Müasir dövr tədqiqatçılarından A.K.Solodov, E.И.Şoxin, İ.Y.Lukaseviç, E.Straub, H.Buehlmann, İ.A.Blank, İ.T.Balabanov, R.T.Yuldashev, S.Hunziker və s. müəlliflərin əsərlərində də risklərin mahiyyəti, təsnifatı, qiymətləndirilməsi və idarə olunması məsələləri araşdırılır. Azərbaycanda bu məsələlərin tədqiqinə A.M.Kərimov, B.Ş.Qurbanov, B.A.Xankişiyev, İ.S.Quliyev, M.M.Sadiqov, M.X.Həsənli, N.N.Xudiyev, S.A.Abbasov, S.M.Məmmədov, X.H.Kazımlı, Z.F.Məmmədov və s. tədqiqatçıların əsərlərində rast gəlinir.

Ümumiyyətlə, bu sahədə aparılan tədqiqat işlərinin əhəmiyyətini azaltmadan, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda istehsal və xidmət müəssisələrində maliyyə risklərinin idarə olunmasında müasir yanaşmaların tətbiqi üzrə metodoloji və metodiki əsasların hazırlanması hələ də həllini gözləyir. Eyni zamanda, tədqiqat obyektini kimi seçilmiş “Azəralüminium” MMC-nin maliyyə risklərinin idarə olunması məsələsi də indiyə qədər sistemli yanaşma əsasında kompleks şəkildə xüsusi tədqiqat predmeti kimi araşdırılmamış və kifayət qədər öyrənilməmişdir.

Qeyd olunanlar Magistr dissertasiyasının mövzusunun *aktuallığını* göstərməklə yanaşı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələrinin də müəyyənləşdirilməsini şərtləndirmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Magistr dissertasiyasının *məqsədi* müasir dövrdə müəssisədə maliyyə risklərinin idarə olunmasının nəzəri-metodoloji və praktiki məsələlərinin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsindən, əldə olunmuş biliklərə əsaslanaraq tədqiqat obyektini kimi seçilmiş müəssisədə maliyyə risklərinin idarə olunması sahəsində vəziyyəti araşdırmaqdan, bu sahədə mövcud olan problemləri aşkar etməkdən və bu problemlərin aradan qaldırılması da nəzərdə tutulmaqla müəssisədə risklərin idarə olunması sisteminin təkmilləşdirilməsi, o cümlədən səmərəliliyinin yüksəldilməsinə dair tövsiyələri hazırlayıb ərsəyə gətirməkdən ibarətdir.

Verilmiş məqsədə çatmaq üçün tədqiqatın aşağıdakı əsas məsələlərini həll etmək lazımdır:

- Müəssisədə maliyyə risklərinin idarə olunmasının nəzəri-metodoloji əsaslarının öyrənilməsi və müasir dövrün xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla ümumiləşdirilməsi;

- Tədqiqat obyektini kimi seçilmiş müəssisədə maliyyə risklərinin idarə olunması sahəsində vəziyyətin təhlili və qiymətləndirilməsi, o cümlədən bu sahədə mövcud olan problemlərin aşkar edilməsi;

- Mövcud problemlərin aradan qaldırılması da nəzərdə tutulmaqla müəssisədə risklərin idarə olunması sisteminin təkmilləşdirilməsi, o cümlədən səmərəliliyinin yüksəldilməsinə dair tövsiyələr hazırlanması.

Tədqiqatın predmeti müasir dövrdə müəssisədə maliyyə risklərinin idarə olunmasının nəzəri-metodoloji və praktiki məsələlərinin öyrənilməsidir.

Tədqiqat obyektini kimi Azərbaycanın ən böyük istehsal müəssisələrindən biri olan “Azəralüminium” MMC-nin struktur bölməsi “Gəncə Alüminium Kompleksi”nin maliyyə risklərinin idarə olunması sistemi seçilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasını müəssisədə maliyyə risklərinin idarə olunmasına dair nəzəri-metodoloji yanaşmalar və metodiki vəsaitlər, araşdırılan mövzu üzrə istər respublikamızda, istərsə də xarici ölkələrdə dərc olunmuş elmi əsərlər, yerli və beynəlxalq qabaqcıl təcrübələrə aid materiallar, suveren respublikamızın müvafiq qanunvericilik aktları və digər normativ sənədlər təşkil edir.

Tədqiqat üsulları. Tədqiqatın yerinə yetirilməsində sistemli təhlil yanaşması əsasında elmi abstraksiya, analiz-sintez, ümumiləşdirmə, təsnifləşdirmə, müqayisəli təhlil, analitik-statistik təhlil kimi tədqiqat üsullarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazasını tədqiq olunan mövzuya aid elektron elmi-informasiya bazalarındakı və rəsmi internet saytlarının resursları, bu sahə üzrə elmi-analitik tədqiqatların nəticələri, həmçinin, əlaqədar dövlət qurumlarının (Dövlət Statistika Komitəsi, İqtisadiyyat Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi və s.), qeyri-hökumət və beynəlxalq təşkilatların hesabatları, tədqiqat obyektini kimi seçilmiş “Gəncə Alüminium Kompleksi”nin fəaliyyəti haqqında materiallar, hesabatları, maliyyə-uçot sənədləri və müəllif tərəfindən müəssisədə toplanmış digər məlumatlar təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri. Ölkə üzrə müəssisələrdə maliyyə risklərinin idarə olunması üzrə təfsilatlı məlumat bazasının olmaması tədqiqatın dərinləşdirilməsi və nəticələrinin konkretləşdirilməsini məhdudlaşdırır. Həmçinin müəssisələrdə maliyyə risklərinin idarə olunmasına müasir yanaşmaların tətbiqi ilə əlaqədar metodoloji və metodiki əsasların hazırlanması üçün daha geniş tədqiqatlar aparılmasına ehtiyac var.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi müasir dövrdə müəssisədə maliyyə risklərinin idarə olunmasının nəzəri-metodoloji və praktiki məsələlərinin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi əsasında tədqiqat obyektini kimi seçilmiş konkret müəssisədə maliyyə risklərinin idarə olunması sahəsində mövcud olan problemləri aşkar etməkdən və bu problemlərin aradan qaldırılması da nəzərdə tutulmaqla müəssisədə risklərin idarə olunması sisteminin təkmilləşdirilməsi, o cümlədən səmərəliliyinin yüksəldilməsinə dair tövsiyələr hazırlanması ilə müəyyən olunur.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti. Tədqiqat nəticəsində əldə olunmuş əsas müddəalar, alınmış nəticələr və irəli sürülən tövsiyələr tədqiqat obyektini kimi seçilmiş “Azəralüminium” MMC-nin “Gəncə Alüminium Kompleksi”ndə, həmçinin digər istehsal müəssisələrində maliyyə risklərinin idarə olunması sisteminin təkmilləşdirilməsi prosesində, bu sahə üzrə həyata keçiriləcək elmi-tədqiqat işlərində, o cümlədən orta ixtisas və ali təhsil pillələrində müvafiq ixtisas kurslarının tədrisində istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Magistr dissertasiyasının quruluşu tədqiqatın məqsədi və vəzifələrinə uyğun olaraq tərtib edilmiş və Giriş, 3 fəsil, Nəticə və İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı kimi tərkib hissələrindən ibarətdir.

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, problemin öyrənilmə səviyyəsi səciyyələndirilmiş, tədqiqatın məqsədi və vəzifələri, predmeti və obyektini, nəzəri-metodoloji əsasları, tədqiqat üsulları, informasiya bazası, elmi yeniliyi, praktiki əhəmiyyəti və tədqiqat işinin quruluşu barədə qısa məlumatlar verilmişdir.

Birinci fəsildə maliyyə risklərinin idarə olunmasının nəzəri-metodoloji və praktiki məsələləri tədqiq edilmişdir. Burada “maliyyə riskləri” iqtisadi kateqoriyasının mahiyyəti və təsnifatı, maliyyə risklərinin idarə olunmasının əhəmiyyəti, məqsədləri və prinsipləri, maliyyə risklərinin idarə olunması sistemi, maliyyə risklərinin idarə olunmasının üsulları və maliyyə risklərinin qiymətləndirilməsi kimi məsələlər araşdırılmış və ümumiləşdirmələr aparılmışdır.

İkinci fəsildə maliyyə riskləri və onların idarə olunması məsələləri tədqiqat obyektini kimi seçilmiş müəssisənin - Azərbaycan Respublikasının ən böyük təsərrüfat subyektlərindən biri olan “Azəralüminium” MMC-nin struktur bölməsi “Gəncə Alüminium Kompleksi”nin təmsalində nəzərdən keçirilir. Burada müəssisənin maliyyə vəziyyəti və riskləri, risk-menecmentin təşkilinin hazırkı durumu, maliyyə risklərinin idarə olunması alətləri və metodları, strategiyası və taktikası, maliyyə risklərinin aşkar edilməsinin indikatorları və qiymətləndirilməsinin metodları təhlil olunur. Təhlil prosesində müəssisənin fəaliyyəti ilə bağlı olan maliyyə risklərinin növləri, onların başvermə ehtimalı, maliyyə vəziyyətindən asılı olaraq ayrı-ayrı risklərin yol verilən həddləri məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir.

Üçüncü fəsildə aparılan tədqiqatların nəticələrinə əsaslanaraq “Gəncə Alüminium Kompleksi”ndə risklərin idarə olunmasına dair qərarların iqtisadi əsaslandırılması, maliyyə risklərinin idarə olunmasında aşkar olunmuş problemlərin aradan qaldırılması, o cümlədən maliyyə vəziyyətinin risk yönümlü diaqnostikası və proqnozlaşdırılması mexanizminin təkmilləşdirilməsi yolları müəyyənləşdirilmiş, bu məsələdə xarici ölkələrin qabaqcıl təcrübəsindən istifadə olunmasının mümkünlüyü əsaslandırılmış və müvafiq tövsiyələr verilmişdir.

“Nəticə” bölməsində elmi-tədqiqat işinin yerinə yetirilməsində əldə olunmuş əsas nəticələr, təklif və tövsiyələr ümumiləşdirilərək yığcam şəkildə əks olunmuşdur. Burada müəllifin maliyyə risklərinin idarə olunmasının nəzəri-metodoloji və praktiki məsələləri ilə əlaqədar ümumiləşdirmələri, “Gəncə Alüminium Kompleksi”nin maliyyə risklərinin idarə olunması sahəsində vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsinin nəticələrinin, o cümlədən bu sahədə mövcud olan problemlərin və bu problemlərin aradan qaldırılması da nəzərdə tutulmaqla müəssisədə risklərin idarə olunması sisteminin təkmilləşdirilməsi, o cümlədən səmərəliliyinin yüksəldilməsinə dair tövsiyələrin qısa xülasəsi verilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısında tədqiqat prosesində istifadə olunmuş qaynaqların siyahısı verilmişdir.

I FƏSİL

MALIYYƏ RİSKLƏRİNİN İDARƏ OLUNMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. “Maliyyə riskləri” iqtisadi kateqoriyasının mahiyyəti və təsnifatı

Tədqiqatçılar maliyyə riskləri fenomeninin pul tədavülünün və “borcalan-kredit verən” münasibətlərinin meydana çıxması ilə əlaqələndirirlər. Tarixi mənbələrə görə, maliyyə riskləri ilə əlaqədar ilkin fikirlərin mühasibat uçotunda ikili yazılış prinsipindən istifadə ilə birgə XIII-XIV əsrlərdə İtaliyada (İtaliyanın intibah dövründə) yarandığı ehtimal olunur. 1494-cü ildə Fransiskan rahibi Luka Paçoli bu istiqamətdə formalaşmış fikirləri və təcrübələri sistemləşdirərək özünün böyük əsəri olan “Hesablar və yazılışlar haqda traktat”ını yazmış və burada uçot yazılışlarının, o cümlədən ikili (ikitərəfli) uçot yazılışlarının mahiyyətini aydın şəkildə açmışdır [1, s.9-10].

Lakin buna baxmayaraq, maliyyə riskləri və onların idarə olunması ilə əlaqədar müasir nəzəriyyələrin, konsepsiyaların, mexanizmlərin və alətlərin əsaslarının yaranması əsasən XVII-XIX əsrlərə təsadüf edir. Bu həmin dövrlərdə ticarətin və sənaye istehsalının inkişafı, məhsul istesalı və satış həcmələrinin artması və maliyyə-bank xidmətlərinin, o cümlədən sığorta əməliyyatlarının genişlənməsi ilə izah olunur. Məsələn, A.Smit hələ 1776-cı ildə dərc etdirdiyi “Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat” əsərində sahibkarlıq mənfəətini təhlil edərkən gəlirin strukturunda mümkün itkiyə görə kompensasiya şəklində sahibkarlıq fəaliyyətinin təhlükəsi üçün ödəniş kimi komponenti ayırmışdır [27, s.10].

Sonradan bir neçə risk nəzəriyyəsi formalaşdırılmışdır. Bunlardan klassik (A.Smit, H.Uilyam, M.Styuart), neoklassik (A.Marşal, P.Artur, C.M.Keyns), hibrid (F.Nayt) və neyroiqtisadi (A.Beyker, H.Dittmar, S.Bixçandani) risk nəzəriyyələri daha geniş yayılmışdır [27, s.10-12]. Risk-menecmentin inkişafında qeyri müəyyənlik şəraitində qərarların qəbulu (C.Neyman), təhlükəsizlik marjası (B.Graham), maliyyə piramidasının tarixi və onun riskləri (B.Meydoff), risklərin idarə olunması nəzəriyyəsi (L.Hayt), iqtisadi dövrlər nəzəriyyəsi (F.Hayek) də mühüm rola malik olmuşlar.

Klassik nəzəriyyə baxımından iqtisadi risk sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi nəticəsində mümkün ola bilən zərərdir. Nəzəriyyənin əsas çatışmazlığı onun birtərəfliliyidir. Risk yalnız itkilərlə (zərərlə) bağlıdır.

Neoklassik nəzəriyyəyə görə riskin subyektivi qeyri-müəyyənlik şəraitində qərar verən iş adamıdır. Onun davranışı onun marjinal faydası ilə müəyyən edilir. Yəni mənfəətdə ən kiçik dalğalanmalarla investisiya variantının lehinə seçim etmək üstünlük təşkil edir. Başqa sözlə, nəzəriyyə yüksək gəlirliliyə deyil, aşağı riskə diqqət yetirir. Əsas çatışmazlıq: nəzəriyyə insanların daha çox gəlir əldə etmək üçün fədakarlıq etmək istəyini nəzərə almır.

Hibrid nəzəriyyəyə görə, gözlənilən gəlir səviyyəsi ilə əlaqədar risk səviyyəsi arasında birbaşa mütənasib əlaqə mövcuddur. Tələb olunan və ya gözlənilən gəlir nə qədər yüksəkdirsə, bu gəlirin alınmaması ilə əlaqədar risk dərəcəsi də bir o qədər yüksəkdir. Bunun əksi də doğrudur. Bu konsepsiya əsasında maliyyə aktivlərinin qiymətləndirilməsi üçün çoxsaylı modellər, habelə portfel nəzəriyyəsi sistemində investisiya təhlili metodologiyası yaradılmışdır. Ancaq bu da məlumdur ki, gəliri artırmağa riski minimuma endirməklə də nail olmaq mümkündür və realdır.

Riskin neyroiqtisadi nəzəriyyələri, ilk növbədə, risk subyektinin – qərar qəbul edən sahibkarın davranışını araşdırır. Onun davranışı riskin reallaşmasına səbəb olan müxtəlif amillərin təsirinin nəticəsidir. Menecerlərin şəxsi keyfiyyətləri şirkətin kapital strukturuna birbaşa təsir göstərir, yəni onların maliyyə sabitliyini itirmək riski ilə əlaqələndirilir.

Maliyyə riskləri və onların idarə olunması məsələlərini öyrənən tədqiqatçılar, ilk növbədə, maliyyə riski anlayışının mahiyyətini və təzahür formalarını izah edən ümumi nəzəri bazaya əsaslanır.

İqtisadi kateqoriya olaraq riskin qeyri-formal, keyfiyyət anlayışı ümumi halda aşağıdakı kimə başa düşülə bilər: risk müəyyən hadisələrin baş verməsi nəticəsində subyektin itkiyə məruz qaldığı təhdiddir. Digər bir anlamda, “risk” sözü “ehtimal” sözünün sinonimi kimi istifadə edilir.

İqtisadçı alimlər İ.A. Lyutyı və R.A. Quliyev belə hesab edirlər ki, risk-nəzərdə tutulan məqsədə nail olunması ehtimalının qiymətləndirilməsi imkanına malik olan qeyri-müəyyənliliyin aradan qaldırılması ilə bağlı bir kateqoriyadır. Rus alimi V.İ.Çekşinin də fikri İ.A. Lyutyı və R.A. Quliyevin fikirləri ilə demək olar ki, tamamilə eynilik təşkil edir.

İqtisadiyyat üzrə müxtəlif alimlərin müəllifliyi ilə yazılmış elmi ədəbiyyatlarda risk anlayışının şərhinə dair fikirlər bizə belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, həmin müddəaları ümumiləşdirərək üç qrupda birləşdirmək olar:

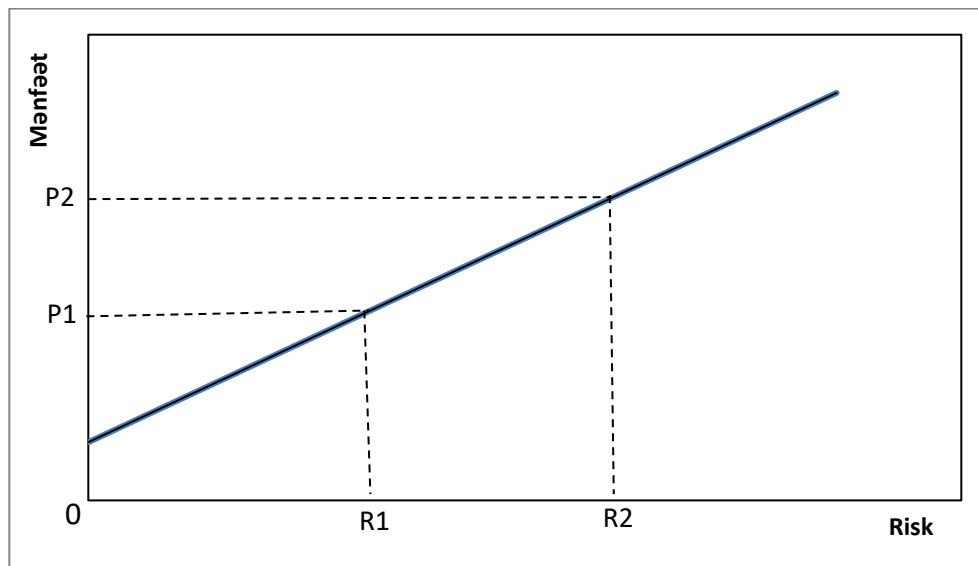
1. Ehtimallar nəzərə alınmaqla ölçülən mümkün zərərlər hasilinin məbləği kimi qiymətləndirilir;
2. Qərar qəbul olunmasından alınan risklərin və xarici mühit risklərinin (bizim qərarlarımızdan asılı olmayan) cəmi kimi qiymətləndirilir;
3. Mənfi hadisənin başlanması ehtimalı mənfi nəticələrin dərəcəsinə hasili kimi müəyyən edilir.

Mövcud iqtisadi ədəbiyyatlarda «risk» və «qeyri-müəyyənlilik» anlayışlarının sinonimliliyi barədə müxtəlif fikirlərə rast gəlinir. Bəzi müəlliflər belə bir fikrin tərəfdarıdırlar ki, «risk» və «qeyri-müəyyənlilik» anlayışları eyni anlayışlar deyil. Belə ki, risk mümkün hadisələrin ehtimal olunan qiymətləndirilməsini nəzərdə tutduğu halda, qeyri-müəyyənlilik şərtləri hadisələrin mümkün nəticələrinin ehtimallarını qiymətləndirməyə imkan vermir.

Maliyyə riski – idarəetmə qərarının qəbul edilməsinə uyğun olaraq onun iştirakçıları tərəfindən əvvəlcədən planlaşdırılan son nəticələrin (məsələn, iqtisadi, maliyyə, sosial, ekoloji) əldə edilməməsi ehtimalıdır.

Müəssisələrdə qiymətli kağızlar, maşın və avadanlıqlar, material ehtiyatları, yeni texnologiyalar, kredit və borclar almaq, hazır məhsul istehsal etmək və onu satmaq və s. təsərrüfat maliyyə fəaliyyəti ilə əlaqədar hər bir əməliyyat sahibkar üçün risk hesab olunur. Sahibkar etdiyi risk müqabilində maksimum mənfəət əldə etməyə çalışır, ancaq onun çəkdiyi xərclərin nə zaman və nə qədər mənfəət və ya zərər gətirəcəyi də qeyri-müəyyəndir. İnsan cəmiyyətinin bütün inkişaf mərhələlərində iqtisadi yüksəliş rəhbərlər, sahibkarlar və həmçinin də investorların riskə getməsindən əsaslı şəkildə əlaqədar olmuşdur. Bazar iqtisadiyyatı dönməsində menecerlər hər bir edəcəyi risk müqabilində daha çox mənfəət əldə etməyə çalışmalıdır. Məlum olduğu kimi gəlir ilə risk bir-birindən asılı olan maliyyə kateqoriyalarıdır. Belə bir deyim var ki, risk - hər hansı bir fiziki və ya hüquqi şəxsin təbii hadisədən, fəaliyyət növündən irəli gələn mümkün itki qorxusudur. Eyni zamanda riskdən qaçmaq sahibkar üçün əldə edə biləcəyi mümkün mənfəətdən daha da uzağa düşmək deməkdir. Çünki hansı işdə risk daha yüksəkdirsə, gözlənilən gəlirin miqdarı da bir o qədər də yüksək olur. Amma o da məlumdur ki, sahibkarın gəlir əldə etməsi zəmanətli olmur, belə ki, onun tərəfindən sərf edilmiş vaxt, əziyyət və bacarıq həm mənfəət, həm də zərər gətirə bilər. Mənfəətin riskdən asılılıq qrafiki şəkil 1.1-də göstərilmişdir. Burada P- mənfəət, R- risk kimi göstərilmişdir.

Qrafikdən aydın görünür ki, riski 0-a doğru azaldığı halda mənfəət göstəricisi də P1-ə yaxınlaşır.

Şəkil 1.1. Mənfəətin riskdən asılılığı

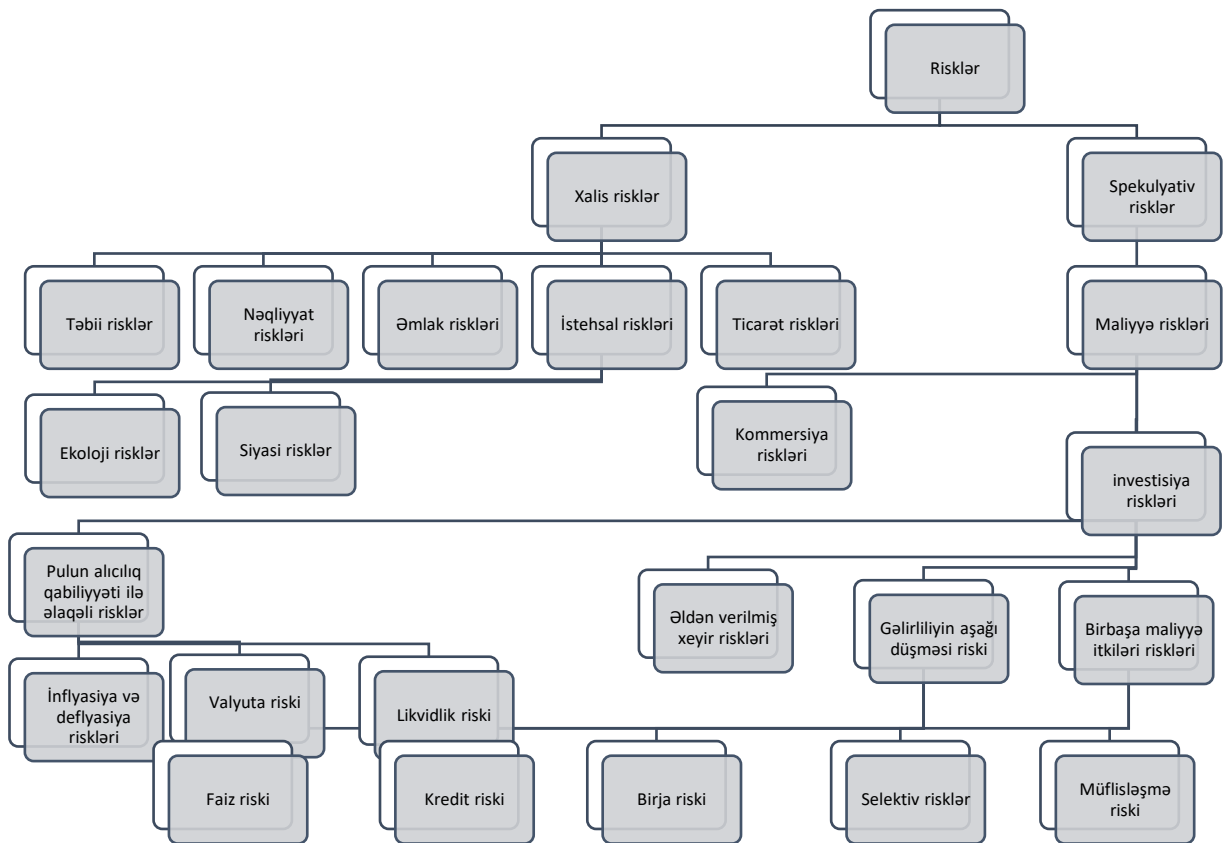
Hər hansı bir təsərrüfat subyekti bazarda öz rəqiblərlə iqtisadi mübarizə apararkən məhsullarını (xidmətlərini) kreditlə satmağa məcbur olur ki, bu da öz növbəsində pul vəsaitlərini

geri ala bilməmək riski, yaxud müəyyən zaman kəsiyində müəssisədə toplanmış nəğd pul vəsaitləri qiymətli kağızların alınmasına və yaxud depozit qoyuluşuna yönəldilə bilər. Bununla da, inflyasiya sürətinə uyğun olaraq gözlənilən faiz gəlirlərinin əldə edilməməsi riski yarana bilər.

Bazar münasibətləri şəraitində firma və şirkətlərin böyük qismi daha çox uğuru o zaman əldə edə bilər və rəqabətqabiliyyətli olurlar ki, onların fəaliyyətlərinin özəyini innovasiya təşkil edir, yəni həmin müəssisələr ən yeni texnika və texnologiyadan istifadə etməklə məhsul istehsalı və xidmət təklifi zamanı bazarda digər rəqiblərdən daha üstün mövqe əldə edir ki, bu zaman onların fəaliyyətləri dövründə qarşılaşdıqları risklər digərlərinə nisbətən nəzərəçarpacaq dərəcədə az olur.

İqtisadi fəaliyyət zamanı risklər qaçılmaz olduğu kimi, onların idarə edilməsi və minimuma endirilməsi də mümkündür. Belə ki, risk idarə olunan bir prosesdir, yəni müxtəlif tədbirlərdən və metodlardan istifadə etməklə, riskin hər hansı baş vermə mərhələsində onun dərəcəsini aşağı salmaq mümkündür. Riskin idarə edilməsinin təşkilinin effektivliyi risklərin təsnifatı zamanı daha aydın olur.

Şəkil 1.2-də müvafiq ədəbiyyatlarda risklərin ən çox istifadə olunan mümkün nəticədən asılılığına görə təsnifatlandırılması sxemi verilmişdir.

Şəkil 1.2. Risklərin təsnifatı

Biz riskləri yalnız müxtəlif əlamətlərinə görə təsnifatlandırdıq. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi risklərin ən əsas növlərindən sayılan maliyyə riskləri də öz növbəsində müxtəlif növdə və formada təsnifatlandırılır.

Hər bir bazar subyekti fəaliyyətini həyata keçirərkən çoxsaylı iqtisadi idarəetmə qərarları qəbul edir və hər dəfə onların faktiki nəticələrinin gözlənilənlərə uyğun olmaması ehtimalı, yəni risklərlə qarşılaşır. Bu mənada riski iqtisadi kateqoriya kimi, baş verən yaxud baş verməyən hadisə kimi xarakterizə etmək mümkündür.

Risklərə obyektiv və subyektiv xarakterə malik olan iqtisadi kateqoriya kimi yanaşılmalıdır. *Riskin obyektivliyi* arzuolunmaz nəticənin insanın şüurundan və iradəsindən asılı olmayaraq baş verməsini nəzərdə tutur və onu əhatə edən amillərdən (məsələn, siyasi, sosial, makroiqtisadi, ekoloji, texnogen) asılıdır. *Riskin subyektivliyi* baş verən hadisələrə insanların münasibətini və onun necə qiymətləndirilməsini, qərarları qəbul edən şəxslərin peşəkarlığını (məsələn, istehsal proseslərinin təşkili, aktivlərin və kapitalın strukturunun səmərəliliyi, tərəfdaşlarla əlaqələrin qurulması, satış və təchizat bazarlarının itirilməsi yaxud yenilərinə çıxış, risk-menecmentinin səviyyəsi və s.) ifadə edir. Buna görə də, riskin obyektivliyi iqtisadi subyekti fəaliyyət göstərdiyi mühitin, subyektivliyi isə, qərarları qəbul edən şəxsin atributu kimi qəbul edilməlidir.

Bazar münasibətləri sistemində təsərrüfat subyektinin bütün iqtisadi qərarları onun özü tərəfindən müstəqil qəbul olunur. Bu müstəqillik, yəni dövlətin tənzimləmə proseslərini ayrıca götürülən subyektin fəaliyyətinə müdaxilə etmədən, yalnız makroiqtisadi səviyyədə həyata keçirməsi, fəaliyyətin sərbəstliyini təmin etməklə yanaşı, fərdi risklərin təsir gücünü artırır. Başqa sözlə, iqtisadi subyektə verilən sərbəstlik artdıqca, onun fəaliyyətinə təsir edən risklərin kəmiyyəti və keyfiyyəti də çoxalır. Müxtəlif iqtisadi layihələrə kapital qoyuluşları, müəssisənin yeni fəaliyyət sahələrinə çıxışı risklərlə müşayiət olunur. Lakin, riski iqtisadi subyektin fəaliyyətinin nəticələrinə yalnız mənfə təsir göstərən amil kimi qiymətləndirmək olmaz. Bazar münasibətləri şəraitində öz mövqelərini itirməmək, uğur qazanmaq üçün iqtisadi subyekt mütləq riskə getməli, yeni texnika və texnologiyalar tətbiq etməli, problemlərin ənənəvi olmayan həll yollarını tapmalıdır. Bütün bunlar isə risklə bağlıdır və iqtisadi subyekt riskə getdikdə, bunu şüurlu tərzdə etməlidir. İqtisadi subyektin riski tam aradan qaldırılması, başqa subyektlərlə müəyyən iqtisadi əlaqələrin yaradılmasından yayınmaq və faydalanmaq imkanının qaçırılması deməkdir. Tam əminliklə demək olar ki, riskə getmədən, heç bir təsərrüfatçının inkişafı mümkün deyil. Sadəcə, risk törədən amilləri, onların miqyasını, təsir istiqamətini və gücünü aydınlaşdırmaq, onun müsbət və mənfə nəticələrini müqayisə etməklə, əvvəlcədən qiymətləndirmək tələb olunur. Bu isə, onu göstərir ki, riskdən qaçmaq yox, onu idarə etmək, fayda verən istiqamətə yönəltmək lazımdır.

İqtisadi subyektin fəaliyyət göstərdiyi mühiti riskli edən amillərə ilk növbədə hadisələrin baş verməsinin qeyri-müəyyənliyi, alternativliyi, təzadlılığı, təsadüfiliyi, informasiya çatışmamazlığı,

məlumatların təhlilinin düzgün aparılmaması və adekvat nəticələrin çıxarılmaması, dəyişən şəraitə vaxtında reaksiya verilməməsi, bir-biri ilə təzadlı olan meyillərin nəzərə alınmaması təsir göstərir.

Riskin *qeyri-müəyyənliyi* hər hansı qərarın sürətlə dəyişən, informasiya qıtlığı mühitində qəbul olunması ilə bağlıdır. Sahibkarlıq fəaliyyəti gözlənilməz və əksər hallarda proqnozlaşdırılması mümkün olmayan hadisələr mühitində baş verir (COVID-19 pandemiyası və onun nəticəsində baş verən hadisələr, neftin qiymətlərinin kəskin dəyişməsi, “Bitcoin” kimi ödəniş vasitələrinin meydana çıxması buna nümunədir)

Riskin *alternativliyi* məsələnin həllinin ən azı iki mümkün variantının olmasını nəzərdə tutur. Seçim imkanı olmadıqda, risk yaranmır və müəssisə iradəsindən asılı olmayaraq yalnız bir hərəkəti yerinə yetirmək məcburiyyətində qalır. Məsələnin yalnız bir üsulla həlli isə, mənfi nəticə əldə olunması riskini xeyli yüksəldir.

Riskin *təzadlılığı* onun bir tərəfdən texniki və iqtisadi tərəqqini sürətləndirən yeni ideyaların, təşəbbüslərin həyata keçirilməsinə təkan verməsində, digər tərəfdən isə, onların reallaşmasında subyektivizmə, yəni riskə getməkdən çəkinmə yaxud hərtərəfli düşünülmədən, əsaslandırılmamış qərarların qəbul olunmasıdır. Belə vəziyyətlərdə riskə getməkdən çəkinmə faydaların əldən buraxılması, əsası olmayan qərarlar isə, itkilərlə nəticələnir.

Riskin *təsadiüfiliyi* onun yaranmasının ehtimal xarakterində olması ilə bağlıdır. Yəni, hər bir risk obyektiv və subyektiv amillərin təsiri altında baş verə, yaxud baş verməyə, istənilən nəticə əldə oluna, yaxud olunmaya bilər.

Risqlər *siyasi və iqtisadi* səbəblərdən meydana çıxma bilər. Siyasi risqlər işgüzarlıq mühitinə təsir göstərən amillərlə (məsələn, müxtəlif ölkələrə qarşı sanksiyaların tətbiqi, hərbi münaqişələr, siyasi hakimiyyətin dəyişməsi və s.) iqtisadi risqlər isə müəssisənin daxilində yaxud onun fəaliyyət göstərdiyi ölkədə baş verən iqtisadi dəyişikliklərlə bağlıdır.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, risk, iqtisadi subyektin hədəflərinə çatmasına təsir edə bilən, gələcəkdə baş verməsi ehtimal olunan hadisədir. Buna görə də, risklərin idarə olunmasını gələcək hadisələrin inkişafının proqnozlaşdırılması və onların fəaliyyət nəticələrinə mənfi təsirinin zəiflədilməsi üzrə həyata keçirilən tədbirlər sistemi kimi xarakterizə etmək olar.

Bazar subyektinin təsərrüfatçılıq fəaliyyəti prosesində qarşılaşdığı riskləri, yəni, kommersiya risklərini struktur baxımından əmlak, istehsal, ticarət və maliyyə risklərinə bölmək olar.

Təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesi çərçivəsində aparılan əməliyyatlar nəticəsində pul vəsaitlərinin itirilməsi təhlükəsi özünü maliyyə riskləri formasında büruzə verir. Son illər ərzində yeni maliyyə alətlərinin yaradılması və bazar subyektlərinin bunlardan fəal istifadə olunması maliyyə imkanlarının genişləndirilməsi üçün şərait yaratmaqla bərabər, maliyyə risklərinin sayını və təsir dərəcəsini də artmışdır.

Maliyyə riski iqtisadi subyektin təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı olan kateqoriyadır və onun gəlirlərinin formalaşması ilə birbaşa əlaqədardır. Bu riskin səciyyəvi xüsusiyyəti onun baş verməsinin ehtimal xarakteridir. Yəni, risklə əlaqədar olan hadisə obyektiv yaxud subyektiv amillərin təsiri altında baş verə yaxud baş verməyə bilər. Hadisə baş verdikdə, başqa sözlə, qəbul edilən iqtisadi qərar yerinə yetirildikdə onun maliyyə nəticələri 3: müsbət, mənfi və sıfır variantda ifadə olunur.

Nəticələr *müsbət* olduqda, qəbul olunan qərarlar özünü doğruldur və iqtisadi subyekt istədiyi nəticələri (məsələn, mənfəətini artırır, bazar payını genişləndirir, istehsal həcmi artırır və s.) əldə edir.

Nəticələr *mənfi* olduqda, bütün bunların əksi baş verir (fəaliyyət ziyanla yaxud mənfəətin azalması, bazarların itirilməsi, istehsal həcmi azalması və s.) ilə nəticələnir və qəbul olunan qərarın səhv olduğu aydınlaşır. Riskin mənfi təsirinin nəticələri təkcə gəlirlərin əldən buraxılmasına deyil, iqtisadi subyektin aktivlərinin itirilməsi, başqa sözlə, müflisləşməsi və iflasına gətirib çıxara bilər.

Nəticənin *sıfır* olması isə, mahiyyət etibarilə düzgün qərarların qəbul edilməməsi kimi təfsir olunan bilər. Yəni, iqtisadi subyekt qəbul etdiyi qərarların yerinə yetirilməsinə müəyyən resurslar sərf etsə də, son nəticədə istədiyinə nail olmur. Lakin, mənfi nəticədən fərqli olaraq, bu zaman itkilərə məruz qalmır, yalnız mümkün ola bilən faydaları əldən buraxır.

Maliyyə risklərinin əsas əlamətlərinə bunları aid etmək olar:

- bazar subyektinin gəlirlərinin formalaşması ilə birbaşa əlaqəlidir və təhlükənin mənbəyindən asılı olmayaraq (məsələn, qəbul olunan maliyyə qərarlarında səhvlər, maliyyə dələduzluğu və s.), onun mənfi nəticələri ilk növbədə maliyyə itkilərində ifadə olunur;

- maliyyə qərarları şəxslər tərəfindən qəbul olunsada, həyata keçirilən bütün maliyyə əməliyyatlarına və maliyyə fəaliyyətinin bütün istiqamətlərinə onun iradəsindən asılı olmayaraq, yəni, obyektiv təsir göstərir;

- müxtəlif bazar alətlərindən (əsasən sığortadan) istifadə etməklə, onun mənfi təsirlərini yumşaltmaq mümkündür;

- maliyyə riskləri həm maliyyə qərarlarının qəbul edilməsinə hazırlıq mərhələsində, həm də onların yerinə yetirilməsi mərhələsində yaranır. Başqa sözlə, maliyyə riski riskli vəziyyətin deyil, həmin vəziyyətdən çıxmaq üçün qərar qəbul edən konkret şəxsin hərəkətlərini əks etdirir;

- maliyyə riskləri ən azı iki alternativ həll yollarının mövcudluğunu nəzərdə tutur. Yəni, maliyyə qərarlarını qəbul edən şəxs riski qəbul, yaxud bundan imtina edə bilər. Seçim olmadığı hallarda maliyyə riski də mövcud deyil;

- maliyyə riskləri həmişə təsərrüfatçılıq subyektinin qarşısında duran konkret məqsədə münasibətdə nəzərdən keçirilir. Adətən, bu məqsəd ayrıca götürülən maliyyə əməliyyatı yaxud ümumilikdə maliyyə fəaliyyəti nəticəsində müəyyən məbləğin (gəlirin) əldə olunmasıdır;

- maliyyə qərarları qeyri-müəyyənlik şəraitində qəbul edildiyinə görə, onların qarşısında qoyulan məqsədlərə nail olunması ehtimal xarakteri daşıyır;

- maliyyə riskləri müxtəlif formalarda, yəni gəlirlərin (mənfəətin), müəssisənin kapitalının bir hissəsinin yaxud bütövlüklə itirilməsində (artmasında) təzahür olunur və hər bir halda pul ifadəsində ölçülür;

- maliyyə risklərinin səviyyəsi maliyyə əməliyyatının həyata keçirilməsi müddətindən asılı olaraq, vaxt amilinin təsiri altında dinamik dəyişir. Bu müddət ərzində inflyasiya templərinin, ssuda kapitalları bazarında faiz dərəcələrinin, müxtəlif obyektiv və subyektiv amillərin dəyişməsi maliyyə risklərinin səviyyəsinin yüksəlməsinə yaxud azalmasına təsir göstərir;

- iqtisadi kateqoriya kimi, maliyyə risklərinin obyektiv xarakter daşmasına baxmayaraq, onun səviyyəsi subyektiv qiymətləndirilir. Bu qiymətləndirmənin düzgünlüyü mövcud informasiya bazasının dolğunluğundan və səhihliyindən, maliyyə menecerlərinin təcrübəsindən və başqa şərtlərdən asılıdır.

İqtisadiyyatın real sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələrin maliyyə risklərini aşağıdakı şəkildə göstərilən kimi qruplaşdırmaq olar (Şəkil 1.3).

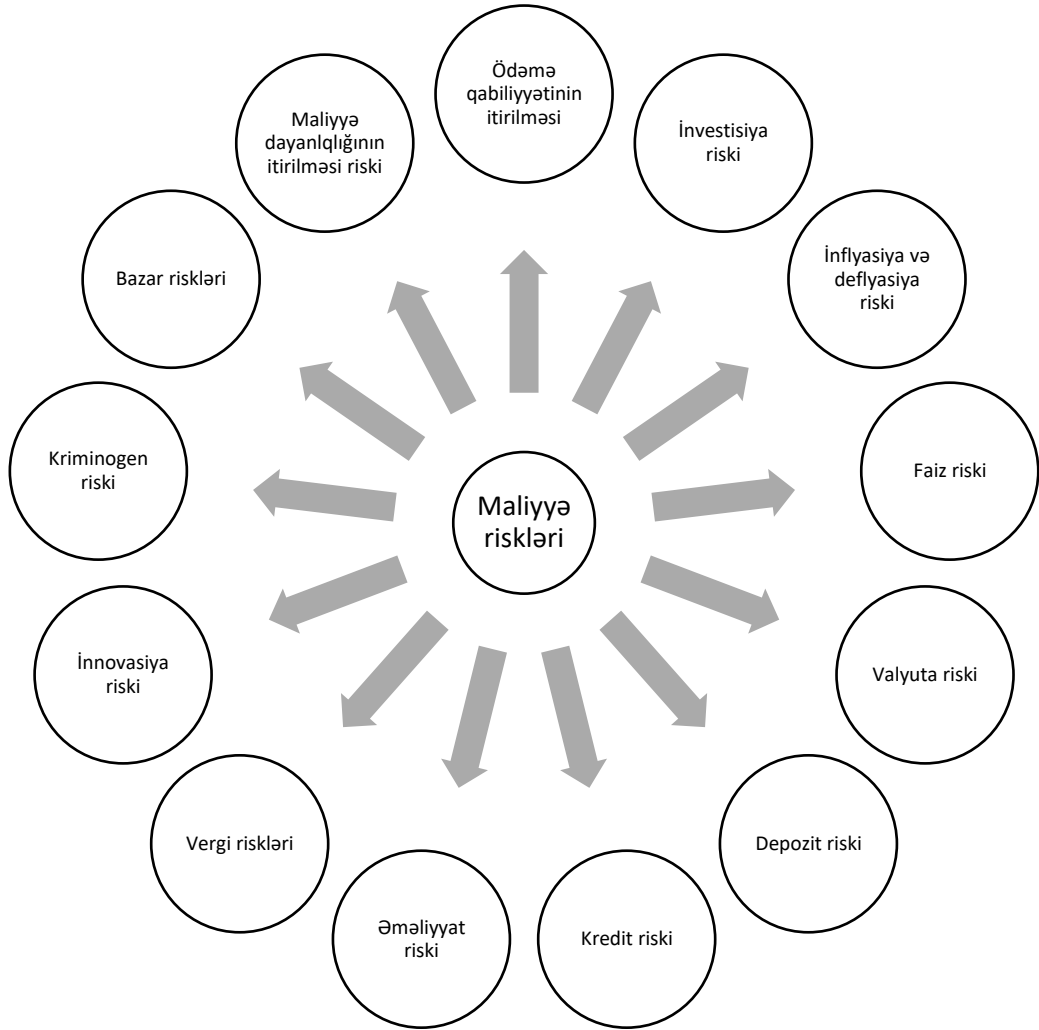
- *maliyyə dayanıqlığının itirilməsi riski* kapitalının strukturunun düzgün strukturlaşdırılmaması yəni müəssisənin öz vəsaiti ilə borc aldığı vəsaitlər arasında ağılabatan nisbətlərin pozulması (məsələn, borc vəsaitlərindən ifrat məbləğdə istifadə olunması) nəticəsində yaranır və müəssisəyə daxil olan və müəssisədən çıxan pul axınları arasında tarazlığın pozulması, borclanma müqavilələrinin şərtləri pozulduqda maliyyə sanksiyalarının tətbiqinə, pul vəsaitlərindən səmərəsiz istifadə olunması ilə nəticələnir;

- *ödəmə qabiliyyətinin itirilməsi riski* müəssisənin dövriyyə aktivlərinin likvidliyinin aşağı düşməsi və müflisləşməsi ilə əlaqədar olan ən təhlükəli riskdir. Bu riskin nəticəsində müəssisəyə daxil olan və müəssisədən çıxan pul axınları arasında vaxt fərqi yaranır;

- *investisiya riski* müəssisənin investisiya fəaliyyəti nəticəsində maliyyə itkilərinin baş verə biləcəyi ehtimalını xarakterizə edir. İnvestisiya fəaliyyətinin sahəsindən asılı olaraq, bu riskləri real və maliyyə növlərinə bölmək olar. Məsələn, real sahədə investisiya risklərinə layihə-konstruktor, tikinti-montaj işlərinin vaxtında başa çatdırılmaması, layihələrin maliyyələşdirilməsində fasilələrin yaranması və onun aktuallığının zəifləməsi, maliyyə sahəsində isə, qiymətli kağızların dəyərinin aşağı düşməsi aid oluna bilər. Bu itkilər faydanın əldən buraxılması, gəlirliliyin aşağı düşməsi, birbaşa maliyyə itkiləri ilə nəticələnir.

- *inflyasiya riski*, müəssisənin aktivlərinin real dəyərinin və əldə olunan gəlirlərin inflyasiya nəticəsində dəyərdən düşməsinə ifadə edir;

- *bazar riski* müəssisənin aktivlərinin qiymətində və bağladığı müqavilələr üzrə öhdəliklərində arzuolunmaz dəyişikliklərin baş verməsi səbəbindən maliyyə itkiləri ilə bağlıdır. Bu risk, bazarda yaranan vəziyyətdən asılı olaraq bazar mövqeyində dəyişikliklər edilməsi, aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsi yolu ilə aradan qaldırıla bilər;

Şəkil 1.3. Müəssisənin əsas maliyyə riskləri

- *deflyasiya riski* nəticəsində qiymətlərin ucuzlaşması, istehlakçıların öz tələbatlarını nisbətən az xərclərlə tam ödəməsi nəticəsində müəssisənin istehsal etdiyi malların rentabelliği enir, istehsal həcmi azalması sahibkarlıq fəaliyyəti şəraitinin pisləşməsi və gəlirlərin aşağı düşməsi baş verir;

- *faiz riski* maliyyə bazarlarında borclanma üzrə faiz dərəcələrinin yüksəlməsi yaxud depozitlər faiz dərəcələrinin aşağı düşməsi nəticəsində itkilərlə bağlıdır. Bu riskin yaranmasının səbəbləri dövlət tənzimlənməsi, sərbəst pul vəsaitlərinin təklifi yaxud onlara tələbin dəyişməsi nəticəsində maliyyə bazarlarının konyunkturunun dəyişməsidir. Faiz dərəcələrinin qəflətən dəyişməsi, investorların qiymətli kağızlardan əldə etdiyi dividendlərin və faizlərin azalmasına səbəb

olur. Bu risk müəssisədən kənar amillərin təsiri altında olsa da, müəssisənin zəruri hallarda borclanmaya getməməsi, qiymətli kağızlar portfelini düzgün idarə etməməsi nəticəsində itkilərinə səbəb olur;

- *valyuta riski* beynəlxalq iqtisadi əlaqələr üzrə əməliyyatların aparılması (xammal və materialların idxalı, hazır məhsulun ixracı) ilə bağlıdır və milli valyutanın başqa valyutalara nisbətə mübadilə məzənnəsinin dəyişməsindən yaranır. Məsələn, xaricdən xammal və material idxal edən müəssisə xarici valyutanın məzənnəsinin milli valyutaya nisbətən artması, hazır mal ixrac edərkən isə, bu məzənnənin aşağı düşməsi nəticəsində itkilərə məruz qalır.

- *depozit riski* iqtisadi subyektə xidmətlər göstərən bankın yaxud başqa maliyyə qurumunun müflisləşməsi nəticəsində onlarda yerləşdirilən depozitlərin bütövlükdə yaxud qismən geri qaytarılmaması ilə bağlıdır. Bu risk nisbətən nadir hallarda baş versə də, müəssisə tərəfindən depozit əməliyyatlarının aparılması üçün kommərsiya bankının düzgün seçilməməsinin nəticəsidir. Bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdə bu problemin həllinin əsas yolu əmanətlərin sığortalanmasıdır;

- *kredit riski* müəssisə tərəfindən alıcılara mallarını kreditə (yaxud dəyərini hissələrlə ödəmək şərti ilə) verdikdə yaranır. Bu riskin mənbəyi alıcının göndərilmiş mallara görə ödənişləri gecikdirməsi nəticəsində malməzənnənin dövriyyə vəsaitlərinin yayındırılmasıdır. Buna görə də istehsalçılar əmtəə kreditlərini verərkən, alıcıların əvvəlki dövrlərdəki fəaliyyətini diqqətlə təhlil etməlidir.

- *vergi riski* dövlət tərəfindən yeni vergi və rüsumların tətbiqi, onların faiz dərəcələrinin, vergiqoyma bazasının dəyişdirilməsi, vergi güzəştlərinin ləğvi, vergilərin ödənilmə müddətlərinin dəyişdirilməsi, vergi inzibatçılığının gücləndirilməsi, vergi planlaşdırılmasında və hesablanmasında yol verilən səhvlər və sair aiddir;

- *innovasiya riski* iqtisadi subyektin innovasiya fəaliyyəti və yeni maliyyə alətlərindən istifadə olunması ilə bağlıdır. Sahibkarlıq fəaliyyətinin başqa istiqamətləri ilə müqayisədə innovasiya fəaliyyətində müvəffəqiyyət əldə edilməsi ehtimalı az olduğuna görə, ondan yaranan risklərin mənfəi təsiri daha realdır.

- *əməliyyat riski* fiziki və mənəvi köhnəlmiş texniki sistemlərdən istifadə olunması, nəzarətin zəifliyi, idarəçiliyin düzgün təşkil edilməməsi, insan amili nəticəsində yaranır. Bu risklərin idarə olunmasının əsas alətləri texnoloji proseslər üzərində effektivliyinə mütəmadi nəzarətin, daxili auditin təşkili, işçi heyətin öyrədilməsi və məlumatlandırılmasıdır.

- *kriminogen risk* sahibkarlıq subyektinin tərəfdaşlarının və ya öz işçilərinin qanuna zidd hərəkətləri (sənədlərin saxtalaşdırılması, yalan müflisləşmə yolu ilə aktivləri mənimsəməsi, oğurlaması nəticəsində meydana çıxır;

- *fövqəladə hallar və fors-major vəziyyətlərlə bağlı risklər* baş vermə ehtimalı az olduğuna görə sahibkarlıq fəaliyyəti üçün yuxarıda sadalananlara nisbətən az əhəmiyyət kəsb edir. Lakin, bu risklərin baş verməsi təkcə gəlirlərin deyil, həmçinin aktivlərin bir hissəsinin itirilməsi ilə nəticələnə bilər.

Yaranma mənbələrinə görə maliyyə riskləri iki qrupa bölünür:

- maliyyə fəaliyyətinin bütün növlərini və maliyyə əməliyyatlarını müşayiət edən *xarici (sistemik, bazar) risklər*;

- konkret təsərrüfatçılıq subyektinin fəaliyyətindən asılı olan *daxili (qeyri-sistemik, spesifik) risklər*.

Müəssisənin qarşılaşdığı maliyyə risklərinin qruplaşmasından göründüyü kimi, onların reallaşması bir tərəfdən maliyyə vəsaitlərinin itirilməsi, digər tərəfdən isə, əlavə gəlirlərin əldə edilməsi ehtimalı ilə bağlıdır. Buna görə də, müəssisədə maliyyə risklərinin idarə olunması ən mühüm problemlərdən hesab olunur.

1.2. Maliyyə risklərinin idarə olunmasının aktuallığı, məqsədləri və prinsipləri

Aydındır ki, maliyyə riskləri müəssisələrin maliyyə itkilərinə səbəb olaraq, onların müflisləşməsinə gətirib çıxara bilər. Buna görə də maliyyə risklərinin idarə olunması rəqabətli bazar iqtisadiyyatı şəraitində önəmli problemlərdən birinə çevrilir. Başqa sözlə, müasir dövrdə inkişaf niyyətində olan hər bir müəssisənin qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biri də maliyyə risklərinin effektiv idarə edilməsi sistemini qurmaqdan ibarətdir. Bu sistem özündə mümkün risklərin vaxtında proqnozlaşdırılması, aşkar edilib yaranma səbəbləri, təsir mexanizmləri və təhlükəlilik dərəcələrinə görə qruplaşdırılması, düzgün qiymətləndirilməsi, təhlil edilməsi, qabaqlayıcı tədbirlər hazırlayıb həyata keçirilməsi və bu proseslərin müntəzəm monitorinqi və daim nəzarətdə saxlanması mexanizmlərinin yaradılmasını ehtiva edir.

Risklərin idarə olunmasının məqsədlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- müəssisədə investisiya qoyuluşları üçün əlverişli mühit yaratmaq, onun rəqabət qabiliyyətini, dəyərini və ödəmə qabiliyyətini artırmaq;

- müəssisənin maliyyə dayanıqlığını təmin etmək;

- yüksək riskli innovasiya, vençur və startap layihələrini həyata keçirmək;

- maliyyə vəsaitlərinin itirilməsi və mənfəətin azalması ehtimalını azaltmaq.

Bu əsas məqsədə nail olmaq üçün maliyyə risklərinin idarə olunması prosesində aşağıdakı məsələlər həll olunur:

- müəssisənin maliyyə dayanıqlığına təhlükə yaranan fəaliyyət sahələrinin müəyyənləşdirilməsi. Bu vəzifə müxtəlif maliyyə əməliyyatları üçün səciyyəvi olan ayrı-ayrı

risklərin eyniləşdirilməsi, müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi xarici və daxili mühitin daimi monitorinqinin keçirilməsi yolu ilə reallaşdırılır.

- ayrı-ayrı risklərin yaranması ehtimalının və bununla əlaqədar meydana çıxma biləcək maliyyə itkilərinin obyektiv qiymətləndirilməsi. Bu məsələ, risklərin qiymətləndirilməsi üçün mötəbər informasiya bazasının yaradılması, risklərin yaranması ehtimalının qiymətləndirilməsində müasir metod və alətlərdən istifadə olunması, risk hadisəsi baş verdikdə birbaşa və dolaylı maliyyə itkilərinin məbləğinin hesablanması vasitəsilə həll edilir;

- maliyyə əməliyyatlarından əldə olunması nəzərdə tutulan gəlirlilik səviyyəsi ilə müqayisədə maliyyə risklərinin səviyyəsinin aşağı salınması. Maliyyə risklərinin minimuma endirilməsi, onların maliyyə əməliyyatlarının iştirakçıları arasında bölüşdürülməsi, investisiya portfelinin diversifikasiyası, potensial debitorların və kreditorların qiymətləndirilməsi vasitəsilə təmin oluna bilər;

- riskli hadisə baş verdikdə, baş verən maliyyə itkilərinin minimum səviyyəyə endirilməsi. Bunun üçün müəssisənin maliyyə sabitliyinin və ödəmə qabiliyyətinin mümkün pozulmasının qarşısını alan tədbirlərdən, məsələn, maliyyə ehtiyatları fondunun yaradılması, maliyyə risklərinin sığortalanmasından istifadə olunur.

Müəssisədə maliyyə risklərinin idarə olunması müəyyən prinsiplərə əsaslanır və bunlardan ən əsasları qismində aşağıdakıları göstərmək olar:

- *risklərin şüurlu olaraq qəbul edilməsi*. Maliyyə meneceri maliyyə əməliyyatının nəticəsində gəlir əldə olunacağına tam əmin olduqdan sonra riskə getməlidir. Bu əminlik olmadıqda, müvafiq qiymətləndirmələr keçirildikdən sonra “risklərdən yayınma” taktikasından istifadə olunmalıdır. Hərçənd, maliyyə riski obyektiv iqtisadi kateqoriya olduğundan, onun tam aradan qaldırılmasının mümkün olmadığını da qeyd etməliyik.

- *qəbul olunan risklərin idarə edilənliyi*. Yalnız idarəetmə prosesinin gedişatında yaranan vəziyyətdən asılı olaraq təsiri tənzimləmə bilən risklər qəbul olunmalıdır. İdarə oluna bilinməyən, əsasən də xarici mühitin amilləri ilə bağlı risklərin (məsələn, fəvqəladə hadisələrin baş verməsi, debitorların müflisləşməsi) idarəciliyini müxtəlif maliyyə təsisatlarına həvalə etmək lazımdır;

- *ayrı-ayrı risklərin müstəqil idarə olunması*. Risk-menecmentin müddəalarına əsasən, risklər bir-birindən asılı deyil və onlardan birinin baş verməsi mütləq qaydada başqalarında əks olunmaya bilər. Yəni, müxtəlif risklər nəticəsində yaranan itkilər bir-biri ilə əlaqəli deyil və ayrılıqda neytrallaşdırıla bilər;

- *idarəetmənin rasionallığı prinsipi*; Bu prinsip maliyyə risklərinin idarə edən subyektin rasionallıq iqtisadi mülahizələrinə, yəni bütün alternativ qərarlardan ən yüksək səmərəlilik və təhlükəsizlik təmin edən seçməsinə əsaslanır;

- *müəssisənin maliyyə konsepsiyasının nəzərə alınması*. Bu konsepsiya müəssisənin təsisçilərinin və menecerlərinin maliyyə risklərinə münasibətini, yəni, riskə getməyə hazırlığını, riskə neytral münasibət göstərməsini, riskə getməməyi üstün tutmasını əks edir;

- maliyyə fəaliyyətinin ayrı-ayrı aspektləri üzrə maliyyə siyasətinin nəzərə alınması. Hər bir maliyyə əməliyyatları üzrə maliyyə risklərinin idarə olunması sistemi seçilmiş maliyyə siyasətinə (yüksək, orta yaxud aşağı səviyyəli riskə meyllilik) uyğun olmalıdır. Bununla da, maliyyə riskləri ilə müəssisənin ümumi maliyyə strategiyası arasında əlaqə təmin edilir;

- qəbul olunan risklərin səviyyəsinin maliyyə əməliyyatlarından əldə edilən gəlirlərlə müqayisəliliyi. Bu prinsip maliyyə risk-menecmenti nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edir. Müəssisənin üzərinə götürdüyü hər bir riskin səviyyəsi, onun nəticəsində əldə edilən gəlirin məbləğindən yüksək olmamalıdır. Əks halda, riskin qəbul edilməsindən imtina olunmalıdır;

- *risklərin idarə olunmasının qənaətcilliyi*. Risklərin idarə olunmasının məqsədi, onlar baş verdiyi hallarda arzuolunmaz maliyyə nəticələrini neytrallaşdırmaqdır. Bununla belə, risklərin neytrallaşdırılmasına çəkilən xərclər, risk baş verdiyi halda ehtimal edilən maliyyə itkilərinin məbləğindən çox olmamalıdır.

Lakin qeyd etməliyik ki, maliyyə riskləri təhlükə yarada bilməklə yanaşı, eyni zamanda iqtisadi subyektlərin fəaliyyət mühitini daim nəzarətdə saxlaması, məsələlərin həllinin alternativ variantlarının axtarılması, mövcud resurslardan daha qənaətlə və səmərə ilə istifadə edilməsi üçün stimuldur. Bu riskin mövcudluğu iqtisadi fəaliyyət subyektləri arasında rəqabəti gücləndirir, daha yüksək nəticələrin əldə olunmasının, texniki tərəqqinin, istehlakçıların tələblərinin daha dolğun ödənilməsinin mühüm şərtidir. Maliyyə riski olmadan həyata keçirilən iqtisadi fəaliyyət sahibkarda arxayınçılıq hissi, müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşmasında durğunluq yaradır. Bunlar isə, son nəticədə onun rəqabətə davam gətirməyərək bazardan sıxışdırılmasına gətirib çıxarır.

İlkin olaraq bankların və sığorta şirkətlərinin işində tətbiq olunmağa başlayan maliyyə risklərinin idarə olunmasının aktuallığı getdikcə yüksəlmiş və real sektorda fəaliyyət göstərən müəssisələrə də sirayət etmişdir.

Maliyyə risklərinin idarə olunması prosesində əsas vəzifələr müəssisənin fəaliyyətinə təsir göstərən riskləri müəyyənləşdirmək, onların təsirini minimum səviyyəyə endirmək üçün təsirli alətlər seçmək və onlardan istifadə etməklə, tədbirlər sistemi hazırlamaq və qarşıya qoyulan vəzifələri yerinə yetirməkdir.

Bunun üçün ilkin olaraq aşağıdakı suallara cavab tapılmalıdır:

- baş verməsi ehtimal olunan risk müəssisənin fəaliyyətinə necə təsir göstərəcək?

- riskin baş verməsi ehtimalı hansı səviyyədədir?

Risklərin mənbələrinin xarici və daxili növlərə bölünməsi, onların qiymətləndirilməsində və minimum səviyyəyədək endirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bir qayda kimi, daxili ilə

müqayisədə, xarici mənbələrdən qaynaqlanan risklərin proqnozlaşdırılması, təhlili və idarə olunması çətinidir. Buna görə də, müəssisədə risklərin idarə edilməsi əsas etibarilə müəssisə daxilində yaranan risklərin idarə olunması üzərində cəmləşməlidir.

İqtisadi subyektə təsir göstərmə dərəcəsindən asılı olaraq, maliyyə risklərini 2: tənzimlənməyən və tənzimlənən – qrupa bölmək olar.

Tənzimlənməyən risklərə müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi təbii və sosial-iqtisadi şəraiti əks etdirən xarici amillər daxildir.

Tənzimlənən risklərə müəssisənin daxili mühitində baş verənlər daxildir. Lakin, qeyd olunmalıdır ki, burada da qeyri-müəyyənlik amilinin təsirini bütövlüklə aradan qaldırmaq mümkün olmadığına görə, bu tənzimlənmə şərti xarakter daşıyır.

Risk maliyyə kateqoriyası olduğuna görə, onun miqyasına və təsir dərəcəsinə maliyyə mexanizmi, xüsusilə də, onun tərkib hissəsi olan maliyyə *risk-menecmenti* vasitəsilə təsir göstərmək mümkündür.

Maliyyə risk-menecmenti - risklərin idarə olunması sistemidir və riskli halların yaranmasının proqnozlaşdırılmasına və onların təsirinin zəiflədilməsinə, yaxud aradan qaldırılmasına şərait yaradan metodların, üsulların və tədbirlərin məcmusu kimi təsvir olunur. Risk-menecmentin son məqsədi sahibkarlığın hədəfi, yəni, riskli mühitdə onun üçün optimal və məqbul hesab oluna bilən mənfəətin əldə olunması ilə üst-üstə düşür. Buna müvafiq olaraq, maliyyə risklərinin idarə olunmasının əsas məqsədləri sahibkarların biznesinin qorunub saxlanması, risklər haqqında düzgün informasiya alınmasının təmin edilməsi və müəssisənin idarə olunmasına dair qərarların qəbulu prosedurlarına riayət olunmasını təmin etməkdir.

İdarəetmə sisteminin tərkib hissəsi olan maliyyə risk-menecmenti idarə olunan altsistemdən (idarəetmə obyektindən) və idarə edən altsistemdən (idarəetmə subyektindən) ibarətdir.

Maliyyə risk-menecmentində *idarəetmə obyektləri* qismində maliyyə riskləri, o cümlədən, investisiyalarla bağlı risklər və təsərrüfatçılıq subyektləri (banklar, sığorta təşkilatları, başqa sahibkarlar) arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdə yaranan risklər, *idarəetmə subyektləri* kimi isə, idarəetmə obyektinə müxtəlif metodlarla təsir göstərən şəxslər qrupu (menecerlər, maliyyəçilər, mühasiblər və s.)

Maliyyə risk-menecmentində həm idarəetmə obyektini, həm də idarəetmə subyektinin özəl funksiyaları var.

İdarəetmə *obyektinin* funksiyalarına risklərin həlli və onun səviyyəsinin aşağı salınması, kapitalların yerləşdirilməsi, risklərin sığortalanması, başqa təşkilatlarla iqtisadi əlaqələrin qurulması, idarəetmə subyektinin funksiyalarına isə, risklərin proqnozlaşdırılması, təşkilatçılıq, tənzimləmə, əlaqələndirmə, stimullaşdırma və nəzarət daxildir.

Proqnozlaşdırma – idarəetmə obyektinin maliyyə vəziyyətində gələcəkdə hansı dəyişikliklərin baş verəcəyinin müəyyənləşdirilməsidir. Bu proses idarəetmə obyektinin əvvəlki fəaliyyətinin nəticələrinin baş verən meyllər haqqında ekspert rəyləri nəzərə alınmaqla ekstrapolyasiyası yolu ilə həyata keçirilir.

Təşkilatçılıq – idarəetmə obyektində idarəçilik strukturlarının yaradılmasını, onlar arasında əlaqələrin qurulmasını, normativ-metodik sənədlərin hazırlanmasını nəzərdə tutur.

Tənzimləmə - idarəetmə obyektinin müəyyən fəaliyyət parametrlərindən kənarlaşdığı hallarda dayanıqlığını təmin etmək və kənarlaşmaları aradan qaldırılmasına yönəlmiş tədbirlər sistemidir.

Əlaqələndirmə - risklərin idarə olunmasının bütün həlqələrinin (idarəçilik aparatı, işçilər və s.) ahəngdar işinin təmin olunması üzrə həyata keçirilən tədbirlərdir.

Stimullaşdırma – maliyyə menecerlərinin və başqa mütəxəssislərin öz işinin nəticəli olmasında marağının gücləndirilməsidir.

Nəzarət –risk dərəcəsinin aşağı salınması üzrə işlərin təşkilinin yoxlanmasıdır. Bunun vasitəsilə idarəetmə obyektinin qarşısında duran vəzifələri necə yerinə yetirməsi təhlil olunur və müəyyənləşdirilir.

İdarəetmə subyektinin idarəetmə obyektinə təsir göstərməsi, yəni idarəetmə prosesi yalnız idarə edənlə idarə olunan altsistemlər arasında informasiya mübadiləsi, yəni məlumatların alınması, ötürülməsi, işlənməsi və istifadə olunması şəraitində mümkündür. İstənilən qərarın qəbulu informasiyaya əsaslanır və nəticəliliyi onun keyfiyyətindən asılıdır. Ən vacib məqam isə, məlumat axınları sürətlə yeniləndiyinə görə, informasiyadan operativ və yerində istifadə olunmasıdır. Bu məlumatlar statistik, kommersiya, maliyyə və sair xarakterlidir.

Maliyyə menecerinin sərəncamında etibarlı işgüzar informasiyanın olması ona qərarları vaxtında qəbul etməsinə və son nəticədə itkiləri azaltmağa, gəlirləri çoxaltmağa imkan verir.

Risk iqtisadi subyektlərin fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsidir. Hər bir sahibkar yaxud idarəçiliklə məşğul olan mütəxəssis uğur əldə etmək üçün fəaliyyət göstərdiyi mühit haqqında obyektiv və operativ informasiyaya malik olmalıdır.

1.3. Maliyyə risklərinin idarə olunması sistemi

Maliyyə risklərinin idarə olunması prosesini 6 ardıcıl mərhələyə bölmək olar:

- risk tipinin müəyyənləşdirilməsi;
- riskin başvermə ehtimalının qiymətləndirilməsi;
- ehtimal olunan maliyyə itkilərinin qiymətləndirilməsi;
- riskin ən yüksək həddinin müəyyən olunması;
- riskin qarşısının alınması;
- risklərin idarə olunması səmərəliliyinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi.

Müasir dövrdə müəssisələrin çoxu riskləri əvvəlcədən aşkarlamağa və müvafiq önləyici prosesləri işə salan ilkin xəbərdarlıq sistemləri yaratmışdır. Bu sistemlər kritik vəziyyətlərin yaranmasının qarşısının alınmasında, risklərin vaxtında qiymətləndirilməsinə imkan verir.

Riskə məruz qalan, xüsusilə də iri, əməyin ixtisaslaşması yüksək, idarəetmədə müstəqilliyi olan müəssisələrdə adi bir işçinin düzgün qərar verməməsi böyük maliyyə itkilərinə və hətta müflisləşməyə gətirib çıxara bilər. Buna görə də, konkret risklərin idarə olunması planlaşdırma və nəzarət sistemlərinin əsas elementlərindən biri olmalıdır.

Risklərin idarə olunması sistemi müəssisənin xarici və daxili mühitinə, xüsusilə də, həlledici qərarlar qəbul edən, maliyyə nəticələrinə təsir göstərən şəxslərə yönəlmişdir. Risklərin idarə olunmasının əsas vəzifəsi fəaliyyətin maliyyə nəticələrinin gözlənilməzliyini minimum səviyyəyə endirməkdir.

Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, iqtisadiyyatın qlobalaşması şəraitində ayrılıqda götürülən müəssisənin qəbul etdiyi qərarlar təkcə onun maliyyə vəziyyətinə deyil, həmçinin konkret bazarlara və bütövlükdə iqtisadiyyata da təsir göstərir.

Maliyyə risklərinin idarə olunması sistemi iqtisadi subyektlər üçün aşağıdakı imkanları yaradır:

- fəaliyyətin nəticələrinə təsir göstərən riskləri aşkarlamaq və onların optimallaşdırılması üzrə tədbirlər işləyib hazırlamaq;

- risklərin idarə olunmasının fasiləsizliyini təmin etmək, onların baş verməsinə görə məsuliyyəti müəssisənin bölmələri və vəzifəli şəxsləri arasında bölüşdürmək;

- risklər nəticəsində yaranması mümkün olan itkilərin qarşısının alınması və nəzərdə tutulan tədbirlərə çəkilən xərcləri minimuma endirməklə, müəssisənin fəaliyyət göstəricilərini yaxşılaşdırmaq;

- idarəçilik qərarlarının qəbulu üçün əlavə meyarlardan istifadə etməklə, müəssisədə biznes layihələrinin həyata keçirilməsinin gedişatı barədə rəhbər şəxslərdən və mütəxəssislərdən məlumatlar almaqla idarəetmə sisteminin səmərəliliyini yüksəltmək;

- müəssisənin menecmentinin təsirli olması barədə ictimai rəy yaratmaq, səhmdarların, investorların və tərəf müqabillərin etimadını qazanmaq;

- müəssisənin kredit və investisiya reytinglərini yüksəltmək.

Maliyyə risklərinin idarə olunması aşağıda göstərilən proseslərin yerinə yetirilməsindən ibarətdir:

- maliyyə risklərinin eyniləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi;

- maliyyə risklərinin qəbul edilməsi yaxud ondan yayınması haqqında qərar verilməsi;

- maliyyə risklərinin idarə olunması üçün metod və alətlərin seçilməsi;

- maliyyə risklərinin optimallaşdırılması (minimuma endirilməsi) üzrə tədbirlərin hazırlanması;

- tədbirlərin həyata keçirilməsi və bunun monitorinqinin aparılması.

Göründüyü kimi, maliyyə risklərinin idarə olunması çoxcəhətli və mühüm vəzifələri yerinə yetirən prosesidir.

Maliyyə risklərinin idarə olunmasının metodologiyası sahəsində müasir iqtisadiyyatın tələbləri nəzərə alınmaqla keçirilən tədqiqatlar bu prosesin həyata keçirilməsinin aşağıdakı qaydalarını formalaşdırmağa imkan verir:

- risklə bağlı qəbul edilən qərarlar iqtisadi baxımdan əsaslandırılmalı və müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə mənfi təsir göstərməməlidir;

- risklər müəssisənin korporativ inkişaf strategiyası çərçivəsində idarə olunmalıdır;

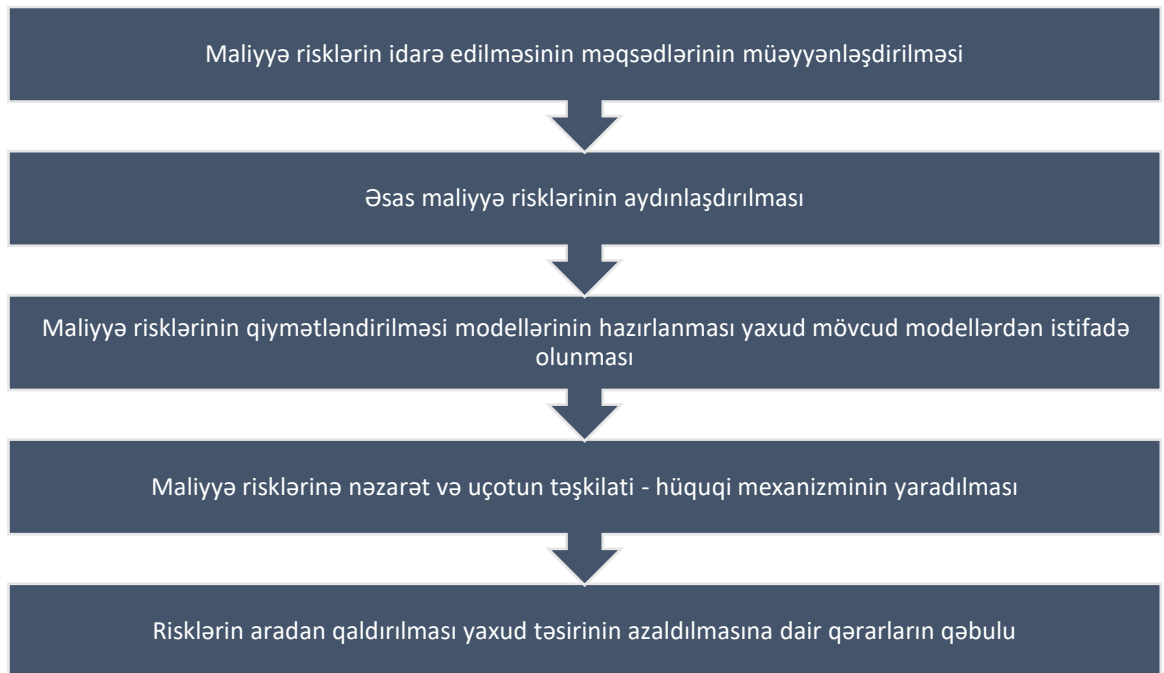
- qəbul olunan qərarlar etibarlı məlumat mənbələrinə əsaslanmalı və səhih olmalıdır;

- qərarlar qəbul edilərkən, müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi mühitin xüsusiyyətləri və reallıqları nəzərə alınmalıdır;

- yeni qərarların qəbulu əvvəlki qərarların yerinə yetirilməsinin səmərəliliyinin təhlilinə əsaslanmalı və risklərin idarə olunmasının üsulları daim təkmilləşdirilməlidir.

Maliyyə risklərinin idarə olunması sisteminin nümunəvi sxemi aşağıdakı kimi təsvir oluna bilər. (Şəkil 1.4).

Maliyyə risklərinin idarə olunması sistemi ali rəhbərlikdən başlayaraq, işçi heyətdək müəssisənin bütün təşkilati səviyyələrinə şamil edilir.

Şəkil 1.4. Maliyyə risklərinin idarə olunmasının nümunəvi sxemi

Müvafiq nəzəri-metodoloji əsasların və beynəlxalq təcrübələrin təhlili göstərir ki, hər hansı bir müəssisədə risklərin, o cümlədən maliyyə risklərinin idarə olunması sistemi formalaşdırılarkən, ilk növbədə, hazırda ümumi qəbul edilmiş yanaşmalar nəzərdən keçirilir. Aşağıdakı kimi yanaşmalar fərqləndirilir [1; 6; 19; 25]:

- 1) Aktiv idarəetmə yanaşması - mövcud təhdidlərin maksimum nəzarətə götürülməsi. Belə yanaşma idarəetmə sisteminin saxlanmasına əlavə sərmayə qoymağı nəzərdə tutur.
- 2) Adaptiv (uyğunlaşma) yanaşması - iqtisadi fəaliyyətin xarici şərtlərə uyğunlaşdırılması. Belə yanaşma qeyri -müəyyənliklərin hamısını olmasa da müəyyən bir hissəsini idarə etməyə imkan verir.
- 3) Konservativ (mühafizəkar) yanaşma - risklərin lokallaşdırılması, onların müəssisənin fəaliyyətinə təsirinin neytrallaşdırılması. Bu halda risklərin idarə edilməsi xərcləri az olsa da, mümkün zərərlər böyük ola bilər.
- 4) Kompleks və ya inteqrə olunmuş yanaşma - bir neçə yanaşmanın birləşməsi. Belə yanaşma risklərin idarə olunmasında yüksək çeviklik təmin edir, lakin onun yaradılması əlavə sərmayə tələb edir.

Ümumiyyətlə, dünya təcrübəsində bu yanaşmaların hamısı tətbiq olunur və müəyyən müsbət nəticələr verdikləri də müşahidə olunur. Amma araşdırmalar göstərir ki, tətbiq olunma xərclərinin yüksək olmasına baxmayaraq, kompleks yanaşma daha universaldır və daha effektivdir. Kompleks yanaşma, adətən, böyük şirkətlər, xüsusən də sənaye şirkətləri tərəfindən istifadə olunur.

Araşdırmalar göstərir ki, müasir dövrdə aşağı səmərəlilik səbəbindən müəssisələrdə risklərin idarə edilməsində ənənəvi yanaşmaların istifadəsi getdikcə azalır və öz yerini müəssisənin fəaliyyətinin hər bir istiqaməti üzrə bütün iyerarxik səviyyələrdə qeyri-müəyyənliklərin idarə olunmasını ehtiva edən müasir yanaşmalara verir. Müasir yanaşmalarda risklərin idarə olunması prosesinə, demək olar ki, müəssisənin bütün şöbələrədən olan əməkdaşlar cəlb olunur. Bu özünü xüsusilə inkişaf edən müasir biznes sektorlarında daha qabarıq göstərir.

Ənənəvi yanaşmalarla müasir yanaşmaların müqayisəli təhlili müasir yanaşmaların bir sıra üstünlükləri olduğunu göstərir.

İlk olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, ənənəvi yanaşmalar daha çox konkret riskləri yaradan hadisələrə baş verərsə necə davranmaq lazım olduğu haqqında taktiki qərarlar vermək üçün əsas verdiyi halda, müasir yanaşmalar belə riskləri yaradan hadisələrin baş verməsinin qarşısının alınmasına və müəssisənin qarşılaşdığı ziyanlı halların aradan qaldırılması xərclərinin azaldılmasına yönəlmiş strateji qərarlar vermək üçün əsaslar yaratmağa yönəlir. Bunların arasında risk idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, gələcəkdə oxşar təhdidlərin qarşısının alınması, mənfi nəticələrin

aradan qaldırılması üçün xərclərin optimallaşdırılması kimi strateji məsələlər var. Aydındır ki, belə yanaşma qeyri-müəyyənliklərin təhlili, ölçülməsi və idarə edilməsi üçün də fərqli üsullar tələb edir.

Araşdırmalar [1; 14; 25] göstərir ki, ənənəvi yanaşmaların aşağıdakı kimi də çatışmazlıqları vardır:

- Təhdidlərin reallığa uyğun olmayan təsnifatı. Belə ki, böyük ehtimallı kiçik risklər yüksək qiymətləndirildiyi halda, az ehtimallı böyük risklər diqqətdən kənar qalır və lazımı dərəcədə qiymətləndirilmir.
- İdarəetmədə sistemliliyin təmin olunmaması. Belə ki, aşağı riskli sahələr yüksək dərəcədə nəzarətə götürüldüyü halda, yüksək riskli sahələrə nəzarət yetərli səviyyədə olmur.
- İlk mərhələdə bütün mümkün təhdidlər müəyyən edilir. Bu risklərin çoxu bir-birinin üstünə düşür və onların sayı mini keçə bilər. Praktikada belə böyük bir matrisi səmərəli idarə etmək mümkün olmur.
- Zərər mümkün bir varianta uyğun hesablanır. Lakin praktikada zərərlərin miqdarına bir çox amillər təsir etdiyindən hər bir variant üçün müvafiq ehtimalı hesablamaq lazımdır.

Müasir yanaşmalar yuxarıda göstərilən çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün müəssisənin riskləri haqqında məlumatların idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi proseduruna daxil edilməsini nəzərdə tutur. Eyni zamanda, onların səviyyəsi müxtəlif maraqlı tərəflər üçün zərərlərin məqbul səviyyəsi ilə uyğunlaşdırılır. Belə risk idarəetmə sistemi etibarlı məlumatlara, modelləşdirməyə və dərin təhlilə əsaslanır. Bu zaman risklərin ölçülməsi ilə onların idarə edilməsi arasında güclü bir qarşılıqlı əlaqə qurulur. Bu halda prosesin düzgün təşkili aşağıdakı kimi nəticələr əldə etməyə imkan verir:

- Müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyinin daha da yüksəldilməsi;
- Biznes qərarlarının qəbulu üçün əlavə məlumat dəstəyi təmin edilməsi;
- İnvestisiya nəticələrini sabitləşdirməklə investorların güvən dərəcəsinin daha da artırılması və s.

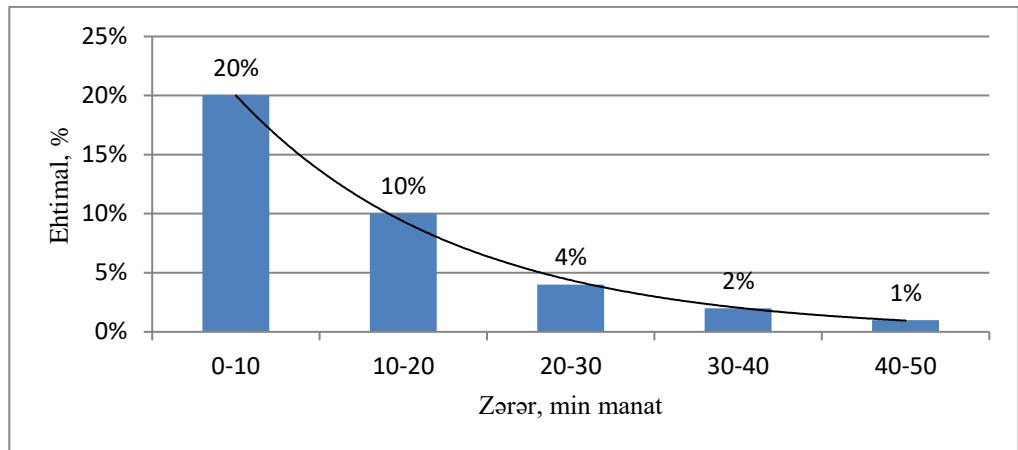
Risklərin ölçülməsində birinci addım keçmiş dövrlərə aid məlumatların toplanması, təhlili və qiymətləndirilməsidir. Bu müəyyən bir dövr ərzində, müəyyən bir sahə üçün xarakterik olan zərərlərin ehtimalları ilə miqyasları arasındakı əlaqələri müəyyənləşdirməyə, gözlənilən və təsadüfi zərərləri ölçməyə imkan verir. Bunun üçün aşağıdakıları etmək lazımdır:

- Hər bir risk yaradan hadisə və halı təhlil etmək;
- Bu hadisə və halları təsnifləşdirmək və risk matrisi tərtib etmək;

Zərərlərin ehtimallarına və miqyaslarına görə paylanmalarının qrafikini tərtib etmək (Şəkil 1.5);

- risk altında olan dəyəri (Value at risk -VaR) hesablamaq;

- ümumi zərərin paylanması qrafikini qurmaq .

Şəkil 1.5. Zərərlərin ehtimal və miqyaslarına görə paylanması qrafiki (nümunə)

Mövcud nəzəri müddəalar əsaslandırır və mütərəqqi təcrübələr [14; 19] də əməli olaraq göstərir ki, strukturlaşdırılmış idarəetmə üçün təhdidləri üst-üstə düşməyən siniflərə bölmək vacibdir. Başqa sözlə oxşar riskləri ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirmək əvəzinə müəyyən siniflərdə birləşdirmək, onları daha səmərəli idarəetmə sistemi qurmağa imkan verir.

Beləliklə, bu qənaətə gəlmək olar ki, müasir yanaşmada risk və nəzarət haqqında məlumatlar ümumi sistemə daxil edilir və bu çərçivədə görülməli olan işlər müəyyən ardıcılıqla nizamlı şəkildə həyata keçirilən bir prosesə çevrilir ki, bu da daha əsaslandırılmış idarəetmə qərarları qəbul etməyə imkan yaradır. Bu yanaşma müəssisənin bütün maddi, təşkilati, intellektual, insan və digər resurslarının birləşməsinə və yaxşı əlaqələndirilmiş şəkildə işləməsinə tələb edir. Kifayət qədər maliyyə alətləri olan yaxşı qurulmuş bir sistem, bütün qeyri-müəyyənlikləri kompleks halında idarəetməklə onları əvvəlcədən təxmin etməyə, aşkarlamağa və ölçməyə imkan verir. Başqa sözlə, ənənəvi yanaşmalarda geniş istifadə olunan diversifikasiya, sığortalama və digər bu kimi profilaktik tədbirlər müəssisədə risklərin idarə olunması üçün taktiki baxımdan əhəmiyyətli olsalar da, strateji baxımdan kifayət deyillər. Belə ki, qeyri-sabit maliyyə mühitində və yüksək rəqabət şəraitində hər bir təhlükənin digərləri ilə qarşılıqlı əlaqədə nəzərə alındığı inteqrasiya olunmuş sistemlər üstünlüyə malik olur.

Tədqiqatın əsas nəticələrini, o cümlədən müəssisədə maliyyə risklərinin idarə olunmasına müasir yanaşmaların ənənəvi yanaşmalarla müqayisədə aşkar üstünlüklərə malik olmasını nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikasında da müəssisələrdə maliyyə risklərinin idarə olunması sahəsində müasir yanaşmaların geniş tətbiqini məqsədəuyğun hesab edirik. Bu istiqamətdə hazırlanmış əsaslandırılmış tövsiyələr “Nəticə və tövsiyələr” bölməsində verilmişdir.

1.4. Maliyyə risklərinin idarə olunmasının üsulları

Maliyyə meneceri müəssisənin qarşılaşa biləcəyi riskləri və onlara təsir göstərən amilləri müəyyənləşdirdikdən və qiymətləndirdikdən, müəssisənin risk nəticəsində qazana, yaxud itirə biləcəyi pul vəsaitlərinin məbləğini hesabladıqdan sonra, risklərin minimum səviyyəyə endirilməsi yollarını aydınlaşdırmalıdır.

Risklərin səviyyəsinin aşağı salınması, itkilərin baş verməsi ehtimalının və məbləğinin azaldılması deməkdir. Bu məqsədlə müxtəlif üsullardan istifadə olunur və onlardan ən çox istifadə olunanlar şəkil 1.6-da göstərilmişdir. Riskdən yayınma maliyyə risklərini neytrallaşdırmağın ən sadə yoludur. Amma, maliyyə riskləri ilə əlaqədar potensial itkilərin qarşısını almağa imkan versə də, eyni zamanda, riskə getməklə əldə oluna biləcək gəlirlərin də qarşısını kəsir. Bundan başqa, maliyyə riskindən yayınma mümkün olmaya yaxud onların birinin aradan qaldırılması yenilərinin meydana çıxması ilə nəticələne bilər. Bu səbəbdən, metod yalnız böyük təhlükə yaradan risklərə münasibətdə özünü doğruldur.

Şəkil 1.6. Risklərin idarə olunması metodları

Risiklərdən yayınma (yaxud onları qəbul etməkdən imtina) haqqında qərar həm əvvəlcədən, həm də maliyyə əməliyyatı keçirilərkən riskin ehtimal edildiyindən yüksək olması müəyyənləşdirildikdə qəbul edilə bilər. Amma, maliyyə əməliyyatları başladıqdan sonra risklərdən imtina olunması əksər hallarda itkilərlə, o cümlədən, müqavilə şərtlərinin pozulması və bundan irəli gələr cərimələrlə müşayiət edilir. Buna görə də, maliyyə risklərinin qəbul olunub-olunmaması barədə qərar müvafiq hesablamalara və məntiqə istinad olunaraq, əvvəlcədən qəbul edilməlidir.

- bir maliyyə riskindən yayınma, yeni, daha yüksək risklərin meydana çıxmasına səbəb olmur;
- riskin səviyyəsi maliyyə əməliyyatı nəticəsində əldə oluna biləcək gəlirdən xeyli artıqdır;
- müəssisənin riskin nəticəsində yarana biləcək maliyyə itkilərini öz vəsaitləri hesabına əvəzləşdirmək imkanı yoxdur.

Təbii ki, iqtisadi subyekt meydana çıxan maliyyə risklərindən yayına bilməz və bir çox hallarda onları qəbul etmək məcburiyyəti qarşısında qalır. Buna görə də, risklərin bir qismi onlardan yayınmanın mümkün olmadığına görə, digər qismi isə potensial gəlir təmin etdiyinə görə qəbul olunmalıdır.

Müəssisə riski qəbul etdikdə, onun əsas vəzifəsi mümkün ola biləcək itkiləri əvəzləmək üçün resurs mənbələrini tapmaqdır. Resursların həcmi kifayət qədər olmadıqda, bu hal biznesin kiçilməsi ilə nəticələnə bilər. Risklərin əvəzləşdirilməsi üçün istifadə oluna biləcək resurslar iki mənbədən əldə oluna bilər:

- müəssisənin öz resursları;
- kredit resursları.

Müəssisənin öz resurslarına nağd pul vəsaitləri; riskin təsir göstərmədiyi digər fəaliyyət növlərindən əldə olunan gəlirlər; investisiyalardan və qiymətli kağızlardan əldə olunan gəlirlər və dividendlər; təsisçilərin verdiyi vəsaitlər; ehtiyat fondlarının vəsaitləri.

Müəssisə qəbul etdiyi maliyyə riskləri nəticəsində baş verən itkiləri öz vəsaitləri hesabına əvəzləşdirə bilmədikdə, kredit resurslarından istifadə edə bilər. Amma, bu halda kredit resurslarının əldə edilməsinə məhdudiyyətlər qoyula bilər. Belə ki, kreditin verilməsi, itkilər baş verdikdən sonra müəssisənin qalıq dəyərindən və gələcəkdə gəlirlə işləməsi perspektivindən asılıdır. Buna görə də, kredit resurslarından istifadə etmək niyyətində olan müəssisə, kredit təşkilatlarını əmin etmək üçün hələ itkilər baş verməzdən əvvəl onun nəticələrinin dəf edilməsinin planını hazırlamalıdır.

Kreditlərdən istifadə olunmasında digər məhdudiyyət onuq qiyməti ola bilər. Yəni, kredit resurslarından istifadə olunması əlavə xərclərlə bağlı olduğuna görə, maliyyə əməliyyatlarının səmərəliliyini aşağı salır.

Maliyyə risklərinin neytrallaşdırmağın digər mümkün metodu müxtəlif müqavilələr bağlamaqla, risklərin bir hissəsinin onları neytrallaşdırmaq üçün daha böyük imkana malik olan maliyyə əməliyyatları üzrə tərəfdaşlara *ötürülməsi* yaxud *transfertdir*.

Müasir dövrdə maliyyə risklərinin ötürülməsi praktikasında *risklərin ötürülməsi* metodundan əsasən aşağıdakı istiqamətlərdə istifadə olunur:

- faktoring müqavilələrinin bağlanması yolu ilə. Bu halda riskin ötürülməsinin predmeti kredit riskləridir. Bu risklərin əsas hissəsi banklara yaxud ixtisaslaşmış faktoring şirkətinə ötürülür və müəssisə kredit risklərinin nəticələrini əhəmiyyətli dərəcədə zəiflədə bilər. Bu əməliyyatların mahiyyəti bundan ibarətdir ki, faktoring şirkəti (faktor) öz müştərisindən onun borclarını almaq hüququnu əldə edir və bu borcu 70-90%-ə qədərini hissələrlə ona ödəyir. Qalan hissə isə müştəriyə borcun bütün məbləği borclu tərəfindən ödənildikdən sonra faktoring müqaviləsində razılaşdırılmış faizlər çıxılmaqla qaytarılır. Nəticədə, faktor-şirkətin müştərisi, ona müəyyən faizlər ödəmək müqabilində borclarının vaxtında alınmasını təmin edir. Faktoring münasibətlərinin tənzimlənməsi məsələləri Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 655-657-ci maddələri ilə tənzimlənir.

- risklərin bank qarantiyası müqavilələrinin bağlanması vasitəsilə ötürülməsi. Bu müqavilələrdə üç tərəf: zəmin (bank), prinsipal (borcalan) və benefisiar (kreditor) iştirak edir. Prinsipal öz borc öhdəliklərini yerinə yetirmədikdə, onun benefisiar qarşısında öhdəlikləri zəmin tərəfindən yerinə yetirilir. Hazırda Azərbaycan bankları tərəfindən verilən qarantiyalar üzrə faiz dərəcələri müştəridən və qarantiyanın məbləğindən asılı olaraq 1,5-5% arasında dəyişir. Qarantiya müqavilələrinin bağlanması və tərəflərin bundan irəli gələn öhdəlikləri Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 478-490-cı maddələri ilə tənzimlənir.

Praktikada, riskləri başqalarından öz üzərinə qəbul edən təşkilat, sığorta təşkilatları ilə məsuliyyətin sığortalanması üzrə müqavilə bağlamaqla riskləri bütövlükdə yaxud bir hissəsini sığortalaya bilər. Bu halda maliyyə risklərinin qarantı öhdəliyi sığorta təşkilatına keçir.

- maliyyə risklərinin sığortalanması, sığorta müqaviləsində nəzərdə tutulmuş sığorta hadisəsi (məsələn, müxtəlif səbəblərdən istehsalın dayandırılması, müflisləşmə, gözlənilməz xərclərin yaranması, tərəfdaşın müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirilməməsi və sair) baş verdikdə, müəssisənin əmlak maraqlarının ixtisaslaşmış maliyyə qurumları (sığortaçılar) tərəfindən qorunmasına əsaslanır. Bu risklər nəticəsində yaranan itkilər sığorta edənin ödənişləri hesabına sığortaçı tərəfindən yaradılan xüsusi fondan kompensasiya edilir.

Maliyyə risklərini sığortalayan müəssisə sığortaladığı riskin predmetini seçərkən, onun başvermə ehtimalının dərəcəsini, yaranan itkilərin öz vəsaitləri hesabına kompensasiya olunmasının mümkün olmamasını, sığortaya görə ödəyəcəyi komissiya haqlarının məbləğini nəzərə almalıdır.

- maliyyə risklərinin minimuma endirilməsinin yaxud neytrallaşdırılmasının digər üsulu risklərin birləşdirilməsidir. Bunun üçün müəssisə həyata keçirilən layihəyə başqa müəssisələri, investisiya fondlarını, fiziki şəxsləri və onun uğur qazanmasında marağı olan digər tərəfləri cəlb edir. Bu məqsədlə törəmə səhmdar cəmiyyətləri, maliyyə-sənaye qrupları, konsorsiumlar, assosiasiyalar və s. yaradılır. Layihənin həyata keçirilməsində marağı olan hüquqi yaxud fiziki

şəxslərin vəsaitlərinin birləşdirilməsi bundan əldə olunan gəlirləri yaxud meydana çıxan itkiləri öz aralarında bölüşdürürlər;

- risklərin diversifikasiyası kapitalın bir-biri ilə birbaşa əlaqəsi olmayan obyektlər arasında bölüşdürülməsidir. Məsələn, investora bir neçə şirkətin səhmlərini əldə etməsi, bir səhmdar cəmiyyəti uğursuz nəticə göstərdikdə, başqa səhmlərdən əldə olunan dividendlər hesabına itkilərini kompensasiya etmək imkanı verir; depozitlərin müxtəlif banklarda yaxud müxtəlif valyutada yerləşdirilməsi bankın müflisləşməsi və mübadilə məzənnələrinin dəyişməsi nəticəsində yaranan riskləri azaldır;

- hedcləşdirmə aktivlərin (xammal, qiymətli kağızlar, xarici valyuta) qiymətlərinin gələcəkdə dəyişməsi risklərinin azaldılmasıdır. Hedcləmə müqavilələri aktivlərin fyuçers bazarlarında satılması yaxud alınması zaman bağlanılır. Hedcləşdirmə üçün maliyyə alətləri qismində opsiyonlardan, fyuçerslərdən, svoplardan və s. istifadə olunur. Bu müqavilələrin bağlanması, gələcək dövrdə valyutaların mübadilə məzənnələri dəyişdiyi hallarda aktivləri müqavilə bağlanılarkən razılaşdırılmış qiymətlə almaq imkanı təmin edir.

- daxili maliyyə normativlərindən istifadə olunması müəssisənin fəaliyyətində borc vəsaitlərindən istifadə olunmasının, bir müştəriyə kreditlə satılan malların məbləğinin, bir bankda yerləşdirilən depozitin, bir emitentin qiymətli kağızlarının alınmasına sərf olunan vəsaitlərin yuxarı, yüksək likvidliyi olan vəsaitlərin minimum hədlərinin, qəbul edilən risklərin səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur;

- sair metodlar adətən əmək tutumlu analitik işlərin aparılması ilə bağlıdır. Bunlara müəssisənin fəaliyyətinin strateji planlaşdırılması, müqavilələrə cərimə sanksiyalarının daxil olunması, fors-major hadisələrin siyahısının ixtisarı yolu ilə maliyyə itkilərinin azaldılması, proqnozlaşdırma işinin təkmilləşdirilməsi, maliyyə və əmtəə bazarları barədə məlumatların toplanması və təhlili, ehtiyat fondlarının yaradılması aid oluna bilər.

1.5. Maliyyə risklərinin qiymətləndirilməsi

Maliyyə riskinin səviyyəsi – risk hadisəsi baş verdikdə, itkilərin yaranması ehtimalı və bundan irəli gələn maddi və pul zərərinin məbləğidir.

Maliyyə risklərinin qiymətləndirilməsinə yanaşmaları 3 böyük qrupa bölmək olar:

- risk ehtimalının, yəni, arzuolunmaz nəticənin baş verməsi, itkilər və ya faydanın əldən qaçırılması ehtimalının qiymətləndirilməsi;

- konkret ssenari üzrə mümkün olan itkilərin məbləğinin qiymətləndirilməsi;

- kombinə edilmiş yanaşma, yəni həm riskin başvermə ehtimalının, həm də, bunun nəticəsində yaranan itkilərin məbləğinin qiymətləndirilməsi. Bu yanaşma maliyyə riskinin iki parametrini eyni zamanda qiymətləndirməyə imkan verdiyi üçün ondan daha çox istifadə edilir.

Maliyyə riskləri kəmiyyət və keyfiyyət metodları əsasında qiymətləndirilir.

Kəmiyyət metodları pul kapitalının itirilməsi ehtimalının məbləğinin qiymətləndirilməsinə əsaslanır və bunun üçün statistik və iqtisadi təhlil üsullarından istifadə olunur. Risklərin kəmiyyət baxımından qiymətləndirilməsi onların hər birinin ayrılıqda yaxud məcmu şəkildə baş verməsi nəticəsində müəssisənin iqtisadi göstəricilərinin necə dəyişəcəyini hesablamağa imkan verir.

Keyfiyyət metodları riskin baş vermə ehtimalının ekspertlərin subyektiv mülahizələri əsasında qiymətləndirilməsidir. Keyfiyyət metodları əsasında qiymətləndirmənin əsas vəzifələri mümkün ola bilən riskləri aşkar etmək və eyniləşdirmək, həmin risklərin yaranma səbəblərini və hər birinin səviyyəsinə təsir göstərən amilləri müəyyənləşdirmək, riskin təsiri nəticəsində yarana biləcək itkiləri qiymətləndirmək, maliyyə risklərinin idarə olunma imkanlarını aydınlaşdırmaqdır.

Lakin, risklərin qiymətləndirilməsinin bu iki metodunun üstünlükləri və çatışmazlıqlarını da qeyd etməliyik. Kəmiyyət metodunun üstünlükləri maliyyə risklərinin obyektiv qiymətləndirilməsi, konkret riskin dəyişməsinin göstəricilərə təsirinin statistik metodlar əsasında modelləşdirilməsinin mümkünlüyü, çatışmazlığı isə, xüsusi riyazi modellərin qurulması üçün tələb olunan hesablamaların aparılmasının mürəkkəbliyidir.

Keyfiyyət metodlarının üstünlüyü, hər bir riskin keyfiyyətinin, yəni müəssisənin iqtisadi göstəricilərinə necə təsir göstərə biləcəyinin müəyyənləşdirilməsi, çatışmazlığı isə, qiymətləndirmələrin subyektiv ekspert mülahizələrinə əsaslanmasıdır.

Bəzi hallarda maliyyə risklərinin kəmiyyət və keyfiyyət mövqeyindən qiymətləndirilməsi daxili və kənar amillərin təsirinin müəyyənləşdirilməsi (kombinə olunmuş yanaşma) əsasında aparılır. Bu zaman risklərdən hər birinin müəssisənin fəaliyyətinin son nəticələrinə təsir göstərməsinin xüsusi çəkisi müəyyənləşdirilir. Qiymətləndirmənin bu metodu əmək və vaxt tutumlu olsa da, daha düzgün məlumatların əldə olunmasını təmin edir.

Risklərin səviyyəsinin qiymətləndirilməsinin konkret metodunun seçilməsi lazımı məlumatların mövcudluğundan, riskləri idarə edən işçi heyətin ixtisas səviyyəsindən və həll olunan məsələnin özəlliklərindən asılıdır.

Riskin ehtimal edilən itkilərlə müşayiət olunmasını nəzərə aldıqda, onların baş verməsinin təsadüfi xarakter daşdığını da nəzərə almaq lazımdır. Risk hadisəsinin başvermə ehtimalı obyektiv və subyektiv üsullarla müəyyənləşdirilə bilər.

Riskin yaranma ehtimalı, onun başvermə tezliyi əsasında müəyyənləşdirildikdə, obyektiv üsuldan istifadə edilir. Subyektiv üsul, müxtəlif ehtimallara əsaslanan subyektiv meyarlara istinad

edir. Bu ehtimallara qiymətləndirmə aparən şəxsın mülahizələri, onun fərdi təcrübəsi, reyting üzrə ekspertin qiymətləndirmələri, auditorların və məsləhətçilərin rəyləri aid oluna bilər.

Beləliklə görünür ki, maliyyə risklərinin əsasında müəssisənin itkilərinin müəyyən ölçüləri ilə, onların başvermə ehtimalı arasında asılılığın müəyyənləşdirilməsi durur. Bu asılılıq itkilərin başvermə ehtimalı əyrisində öz əksini tapır.

Həmin asılılıq əyrisinin qurulması çox mürəkkəb, maliyyə risklərinin idarə olunması ilə məşğul olan mütəxəssislərdən kifayət qədər bilik və bacarıq tələb edən məsələdir. Asılılıq əyrisinin qurulması üçün müxtəlif: statistik, xərclərin məqsədəuyğunluğunun təhlili, ekspert qiymətləndirmələri, analitik, analoqlar –üsullardan istifadə olunur. Bunlardan statistik, ekspert qiymətləndirmələri və analitik üsullarda təcrübədə daha geniş istifadə olunur.

Statistik üsul, müvafiq maliyyə əməliyyatlarının aparılması zamanı gəlirlərin və itkilərin statistikasının öyrənilməsinə, onların nəticəsində əldə olunan iqtisadi faydaların kəmiyyətinin və tezliyinin müəyyənləşdirilməsinə, gələcək üçün daha çox ehtimal edilən proqnozların hazırlanmasına əsaslanır. Bunun üçün, amilin bir variantdan digərinə keçərkən kəmiyyət baxımından dəyişməsinə xarakterizə edən variasiya əmsalı hesablanır.

Bu əmsal, orta kvadratik meylin risk hadisəsinin baş verməsinin orta çəkili göstəricisinə nisbəti kimi hesablanır və faizlə müəyyənləşdirilir, yəni:

$$V = \mathcal{E} : x100\%$$

Variasiya əmsalı (V) nisbi kəmiyyət olduğuna görə, öyrənilən göstəricinin mütləq kəmiyyəti ona təsir etmir. Variasiya əmsalı çoxaldıqca, təhlili aparılan amilin dəyişkənliyi də yüksəlir. Təcrübədə risk amilinin dəyişməsinin aşağıdakı keyfiyyət qiymətləndirilmələri müəyyən olunmuşdur:

- ✓ 10%-dək – zəif dəyişkənlik;
- ✓ 10%-dən 25%-dək – mülayim dəyişkənlik;
- ✓ 25%-dən yüksək – yüksək dəyişkənlik.

Lakin, riskin orta kəmiyyəti ümumiləşdirilmiş göstərici olduğuna görə, maliyyə əməliyyatlarının ən əlverişli variantını seçməyə imkan yaratmır. Son qərarın qəbulu üçün dispersiya, yəni faktiki kəmiyyətin orta kəmiyyətdən kənarlaşma dərəcəsi olunmalıdır.

Dispersiyanı (\mathcal{E}^2) hesablamaq üçün aşağıdakı düsturdan istifadə olunur:

$$\mathcal{E}^2 = P_{\max} \times (e_{\max} - e)^2 + P_{\min} \times (e_{\text{orta}} - e_{\min})^2$$

Burada:

P_{\max} və P_{\min} – maksimum və minimum gəlir əldə olunması ehtimalı;

e_{\max} , e_{\min} və e_{orta} – gəlirin maksimum, minimum və gözlənilən otra kəmiyyətidir.

Riskin qiymətləndirilməsinin statistik metodlarının üstünlükləri onun dəqiqiyi və riyazi hesablamaların aparılmasının sadəliyi, çatışmazlığı isə böyük həcmdə məlumat bazasının tələb olunmasıdır.

Risk əyrisinin qurulmasının analitik üsulu oyunlar nəzəriyyəsi elementləri əsasında qurulduğu üçün, yalnız ixtisaslaşmış mütəxəssislər tərəfindən yerinə yetirilə bilər. Buna görə də, onun bir növü olan həssaslığının analizi daha geniş yayılmışdır.

Həssaslığının analizi bir neçə addımdan: qiymətləndirmə meyarı qismində əsas göstəricinin (gəlir göstəricilərinin) seçilməsindən, amillərin (inflasiya səviyyəsi, iqtisadiyyatın durumu) seçilməsindən, layihənin yerinə yetirilməsinin müxtəlif mərhələlərində (xammalın alınması, istehsal, daşınma, inşaat işləri) əsas göstəricinin kəmiyyətinin hesablanması – ibarətdir.

Maliyyə vəsaitlərinin dövriyyəsinin bu ardıcılıqla formalaşdırılması, hər bir mərhələdə (yaxud vaxt kəsiyində) xərclərin və mədaxillərin səmərəliliyini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bunun üçün, seçilmiş göstəricilərin son nəticəsinin ilkin parametrlərdən asılılığını əks edən diaqramlar qurulur. Bu diaqramları müqayisə etməklə, layihənin gəlirliyinə daha böyük təsir göstərən əsas göstəriciləri müəyyənləşdirmək mümkündür.

Bu üsulun çatışmayan cəhəti, onun bütün riskləri əhatə edə bilməməsi və alternativ variantların həyata keçirilməsi ehtimalını əks etdirməməsidir.

Yeni layihələrin yaratdığı risklər analiz olunarkən analoqlar üsulundan istifadə olunması daha münasibdir. Bu üsul əvvəllər həyata keçirilmiş analoji layihələrdə meydana çıxan arzuolunmaz risklərin nəticələrin təhlilinə əsaslanır.

İndeksləşdirmə inflasiya şəraitində maliyyə kapitalının və gəlirliliyin real məbləğinin qorunub saxlanması üsuludur. Bu üsul müxtəlif indekslərdən istifadə olunmasına əsaslanır. Məsələn, maliyyə resurslarının analizi və proqnozlaşdırılması işləri yerinə yetirilərkən, qiymətlər indeksindən istifadə olunur. Bu indeks müəyyən dövr ərzində qiymətlərin dəyişməsinə əks etdirir.

Ekspert qiymətləndirilməsi metodu təcrübəli sahibkarların və mütəxəssislərin itkilərin başvermə ehtimalları barədə maliyyə risklərinin bütün amilləri və statistik məlumatların nəzərə alınmaqla formalaşan rəylərinin öyrənilməsinə və təhlilinə istinad edir. Nəzərə alınmalıdır ki, qiymətləndirmə üçün tələb edilən göstəricilərin sayının az olması, bu metoddan istifadə olunmasını xeyli çətinləşdirir. Buna görə də, ekspert qiymətləndirməsi metodundan aşağıdakı şərtlər çərçivəsində istifadə olunur:

- ilkin dinamik göstəricilər sırası iqtisadi-statistik metodlardan istifadə üçün kifayət qədər uzun olmadıqda;

- tədqiq edilən hadisələr arasındakı əlaqələr keyfiyyət xarakteri daşdıqda və bunun kəmiyyət göstəriciləri ilə ifadə edilməsi mümkün olmadıqda;

- daxil olan məlumatlar tam olmadığından, bütün amillərin təsirini əvvəlcədən proqnozlaşdırmaq mümkün olmadıqda;

- təcili qərarların qəbulu tələb olunan vəziyyətlərdə.

Ekspert qiymətləndirməsi metodundan istifadə olunması üçün: əvvəlcə ekspert sorğularının məqsədi formalaşdırılır; işçi qrupunun üzvləri müəyyənləşdirilir; ekspert sorğusunun keçirilməsi üçün texniki tapşırıq işlənib hazırlanır və təsdiq edilir; ekspert rəylərinin toplanması və təhlili metodları müəyyənləşdirilir; səriştəsinə müvafiq olaraq ekspertlər seçilir və ekspert komissiyası yaradılır; ekspert rəyləri toplanır və təhlil edilir; nəticələr təfsir olunur və rəy hazırlanır; müvafiq qərar qəbul olunur.

Maliyyə itkilərinin nəticələri əsasında risklər aşağıdakı qruplara bölünür:

- yol verilə bilən maliyyə riski. Bu riskin nəticəsində baş verən maliyyə itkiləri yerinə yetirilən maliyyə əməliyyatı üzrə gözlənilən mənfəətin məbləğindən aşağıdır;

- kritik maliyyə riski. Bu risk nəticəsində yarana bilən itkilər yerinə yetirilən maliyyə əməliyyatı üzrə ümumi gəlirlərin məbləğindən artıq deyil;

- katastrofik maliyyə riski. Bu risk üzrə maliyyə itkiləri müəssisənin kapitalının və hətta borca götürdüyü vəsaitlərin bir hissəsinin yaxud bütövlükdə itirilməsinə gətirib çıxarır.

Ən çox istifadə olunan risk təhlili üsullarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

Metod	Metodun xarakteristikası
Ehtimal analizi	Modelə görə quruluş və hesablamaların ehtimal nəzəriyyəsinin prinsiplərinə uyğun olaraq aparıldığı güman edilir, halbuki nümunə götürmə metodlarında bütün bunlar nümunələr üzərində hesablamalarla aparılır. Risk nisbəti (layihədəki bütün investisiyaların həcminə gözlənilən mənfəət).
Mütəxəssis risk təhlili	Metod ilkin məlumatların olmaması və ya kifayət qədər olmaması halında istifadə olunur və riskləri qiymətləndirmək üçün mütəxəssisləri cəlb etməkdən ibarətdir. Seçilmiş ekspert qrupu, risk dərəcəsinə görə layihəni və onun fərdi proseslərini qiymətləndirir
Analog metod	Performansını inkişaf etdirilən layihəyə köçürmək üçün həyata keçirilən oxşar layihələrin bir verilənlər bazasından

	istifadə edərək, daxili və xarici mühit layihə və onun analoqları əsas parametrlərdə kifayət qədər yaxınlaşmaya malikdir.
Limit səviyyəsinin göstəricilərinin təhlili	Layihənin həyata keçirilmə şərtlərindəki mümkün dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq sabitlik dərəcəsinin müəyyən edilməsi
Layihənin həssaslıq təhlili	Metod, hesablama üçün lazım olan göstərilən dəyişənlərin fərqli dəyərləri üçün layihənin həyata keçirilməsinin nəticələrinin necə dəyişdiyini qiymətləndirməyə imkan verir
Layihə inkişaf ssenarilərinin təhlili	Metod, layihənin inkişafı üçün bir neçə variantın (ssenarinin) hazırlanmasını və onların müqayisəli qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Dəyişənlərdə mümkün bir dəyişikliyin bədbin bir variantı (ssenari), optimist və ən çox ehtimal olunan variant hesablanır.
Layihə qərar ağaclarının qurulması üsulu	Risqlərin, xərclərin, zərərlərin və faydaların qiymətləndirilməsi ilə layihənin həyata keçirilməsi prosesinin mərhələli şəkildə dallanmasını nəzərdə tutur
Simulyasiya üsulları	Model ilə təkrarlanan təcrübələr nəticəsində ortaya çıxan göstəricinin dəyərinin addım-addım tapılmasına əsaslanır. Onların əsas üstünlükləri, bütün hesablamaların şəffaflığı, planlaşdırma prosesinin bütün iştirakçıları tərəfindən layihə təhlilinin nəticələrinin qəbul edilməsi və qiymətləndirilməsinin asanlığıdır. Bu metodun ciddi dezavantajlarından biri olaraq, çox miqdarda çıxış məlumatı ilə əlaqədar hesablamaların əhəmiyyətli xərclərini göstərmək lazımdır.

Hər hansı bir müəssisə, iş, kampaniya, həyata keçirilməsinin son nəticəsinə təsir edə biləcək müəyyən riskləri əhatə edir. Bir iş strategiyasının həyata keçirilməsi sahibkarların hüquqlarının, öhdəliklərinin və öhdəliklərinin dəyişdirilməsini, gözlənilməz və əvvəllər istifadə edilməmiş proseslərin mümkün görünüşünü və digər nəticələrini nəzərdə tutur.

Risqlərin idarə olunmasının təşkilinin keyfiyyətinə və bütövlükdə müəssisənin idarə olunmasına dolaylı təsir göstərən bir sıra qeyri-formal metodlar da mövcuddur ki, həmin metodlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- Kadr potensialının gücləndirilməsi və səmərəli istifadəsi. Əksər hallarda müəssisənin bazarda müvəffəqiyyətinin əsasını insan amili təşkil edir. Kadrlardan istifadənin səmərəliliyi heyətin seçilməsinin keyfiyyətindən, təlimin intensivliyindən və əməkdaşların inkişafından, motivasiya mexanizmindən asılıdır.

- Təşkilati strukturun optimallığı və çevikliyinin təmin olunması. Bu amil müəssisənin dəyişən xarici şəraitə uyğunlaşmasını və dayanıqlığını yüksəldir.

- Müəssisənin idarə olunmasında innovasiyaların məqsədyönlü, ardıcıl və sistemli tətbiqi.

- Müəssisənin aid olduğu bazarın digər iştirakçıları və infrastruktur müəssisələri ilə əlaqələrin, o cümlədən qeyri-formal əlaqələrin yaradılması və inkişafı.

II. FƏSİL

MÜƏSSİSƏNİN MALİYYƏ RİSKLƏRİNİN TƏHLİLİ

2.1. Maliyyə risklərinin aşkar edilməsinin indikatorları və qiymətləndirilməsinin metodları

Müvafiq nəzəri-metodoloji əsasların [2; 10; 14; 20; 26; 30] öyrənilməsi və müqayisəli təhlili əsasında “Gəncə Alüminium Kompleksi”-nin maliyyə vəziyyətinin və risklərinin təhlilini aşağıda təsvir olunan metodoloji yanaşma əsasında aparılması məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

Nəzəri baxımdan, müəssisənin maliyyə vəziyyəti dedikdə müəyyən bir dövrə onun aktivlərinin, öhdəliklərinin və kapital hesablarının vəziyyəti başa düşülür [10; 22; 26]. Müəssisənin maliyyə vəziyyəti onun normal fəaliyyətini maliyyələşdirmək iqtidarında olub-olmamasını əks etdirir və bunun üçün lazım olan maliyyə təminatının yetərliyi, maliyyə vəsaitlərinin yerləşdirilməsinin məqsədəuyğunluğu və istifadəsinin səmərəliliyi, digər hüquqi və fiziki şəxslər ilə maliyyə əlaqələrinin dayanıqlılığı, ödəmə qabiliyyəti və maliyyə sabitliyi kimi əlamətlərlə xarakterizə olunur. Yuxarıda göstərilən əlamətlər əsasında aparılan təhlil nəticəsində müəssisənin maliyyə vəziyyəti sabit, qeyri-sabit və böhranlı vəziyyət kimi qiymətləndirilir. Müəssisənin ödənişləri vaxtında yerinə yetirə bilməsi, fəaliyyətini çətinlik çəkmədən genişləndirilmiş şəkildə maliyyələşdirməsi iqtidarında olması onun maliyyə vəziyyətinin yaxşı olmasına dəlalət edir, əks halda, problemlər olduğu məlum olur.

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti zamanla dəyişir. Belə ki, təchizat, istehsal, satış, investisiya və maliyyə fəaliyyəti ilə əlaqədar proseslərdə müəssisənin maliyyə resurslarının həcmi, onların mənbələri, strukturu və onlara tələbat dəyişir ki, bu da son nəticədə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin dəyişməsinə şərtləndirir.

Yuxarıda qeyd olunanlar göstərir ki, müəssisənin maliyyə vəziyyəti onun təchizat, istehsal, satış, investisiya və maliyyə fəaliyyətinin nəticələrindən asılıdır. Müəssisənin təchizat, istehsal, satış və maliyyə planlarının əlaqələndirilmiş şəkildə düzgün tərtib olunması və uğurla yerinə yetirilməsi müəssisənin maliyyə vəziyyətinə müsbət təsir göstərir. Eyni zamanda, maliyyə vəziyyətinin sabitliyi də, öz növbəsində, istehsal ehtiyaclarının lazımı qaynaqlarla təmin edilməsinə və nəticədə istehsal və satış planlarının uğurla yerinə yetirilməsinə müsbət təsir göstərir. Əksinə, məhsul istehsalı və satışı planlarının düzgün tərtib edilməməsi və vaxtında uğurla yerinə yetirilməməsi nəticəsində məhsulun maya dəyəri artır, gəlir və mənfəət azalır və nəticədə müəssisənin maliyyə vəziyyəti pisləşir.

Rəqabətli bazar münasibətləri şəraitində müəssisələrdə aparılan istənilən əməliyyat sahibkar üçün riskli hesab olunur. Belə ki, sahibkar tərəfindən müəssisəyə yatırılmış maliyyə vəsaitinin nəzərdə tutulmuş müddətdə və mənfəətlə geri qayıdacağını qabaqcadan dəqiqliklə müəyyən etmək,

demək olar ki, mümkün olmur. Dəyişən bazar konyunkturası şəraitində sahibkar gözlənilmədən maliyyə çətinliyinə düşə bilər. Buna görə də nəinki maliyyə vəziyyəti böhranlı və qeyri-sabit olan müəssisələrdə, eyni zamanda, maliyyə vəziyyəti sabit olan müəssisələrdə də maliyyə vəziyyətini təhlil etməklə gələcəkdə bu vəziyyətin dəyişməsinə təsir edən amilləri və riskləri, onların mümkün təsirlərinin miqyasını (ölçüsünü) və bu təsirlərin müsbət nəticələrinin artırılması, mənfi təsirlərinin isə azaldılması imkanları və yollarını müəyyənləşdirmək tələb olunur.

Beləliklə, bu qənaətə gəlmək olar ki, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin sabitliyinin təmin olunmasında maliyyə vəziyyətinin və risklərinin təhlili mühüm rol oynayır və onun əsas məqsədi müəssisənin maliyyə fəaliyyətindəki çatışmazlıqları vaxtında aşkarlayıb aradan qaldırmaq, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin və ödəmə qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması üçün potensial imkanları üzə çıxarmaqdır.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin və risklərinin təhlili, bir qayda olaraq, aşağıdakı mərhələlər üzrə aparılır:

- Təhlilin planlaşdırılması (təhlilin məqsədi, vəzifələri və çərçivəsinin müəyyənləşdirilməsi). Təhlilin bu mərhələsində, əsasən aşağıdakı suallar cavablandırılır: - təhlil niyə həyata keçirilir; - təhlilin məqsədi və vəzifələri nədən ibarətdir; -təhlilin quruluşu necə olacaq; -Təhlil aparmaq üçün hansı insan və digər resurslardan istifadə ediləcək; -təhlil üçün nə qədər vaxt lazımdır.

- Məlumatların toplanması. Təhlil üçün məlumatlar müəssisənin maliyyə hesabatlarından (*Əsas maliyyə hesabatları*: -mənfəət və zərər hesabatı; -balans hesabatı; -pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat; -kapitalda dəyişikliklərin hesabatı. *Əlavə maliyyə hesabatları*: -maliyyə hesabatlarına qeydlər; -yardımcı cədvəllər; -rəhbərliyin müzakirə və təhlilləri; -rüblük və ya yarım illik hesabatlar; -idarəetmə və digər hesabatlar; -auditor rəyi), müəssisənin aid olduğu istehsal sektoruna, ölkə iqtisadiyyatına, yerli və xarici bazarlara aid əlaqəli məlumat mənbələrindən toplanır. Bu zaman müəssisə rəhbərliyi, istehsalçılar və istehlakçılar arasında keçirilən sorğuların nəticələrindən və digər əlaqəli məlumatlardan da istifadə olunması nəzərdə tutulur.

- Məlumatların emalı – bu mərhələdə toplanmış məlumatların etibarlılığı və yetərliyi qiymətləndirilir, çatışmamazlıqlar aradan qaldırılır, sonra isə bu məlumatlar əsasında təhlil qarşısında qoyulan tələblərə uyğun olaraq müxtəlif göstəricilər və əmsallar hesablanır, müvafiq cədvəllər və qrafiklər tərtib olunur.

- Təhlil və qiymətləndirmə – bu mərhələdə əvvəlki mərhələdə hesablanmış göstəricilər və əmsallar, tərtib olunmuş cədvəllər və qrafiklər əsasında lazımi təhlillər və qiymətləndirmələr aparılır. Bu zaman: I) müəssisənin iqtisadi və maliyyə vəziyyətinin (maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin) əsas xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir (təhlil müəssisənin fəaliyyətini səciyələndirən əsas göstəricilərin icmalı ilə başlayır - əmlak vəziyyəti, iş şəraiti, əldə olunan nəticələr, perspektivlər); II) müəssisənin iqtisadi potensialı təhlil olunur və qiymətləndirilir (1. Əmlak

vəziyyətinin qiymətləndirilməsi-Analitik balansın qurulması; Şaquli balans təhlili; Üfüqi balans təhlili; Mülkiyyət vəziyyətindəki keyfiyyət dəyişikliklərinin təhlili; 2. Maliyyə vəziyyətinin və risklərin təhlili və qiymətləndirilməsi - likvidliyin qiymətləndirilməsi; Maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi; III) Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin təhlili və qiymətləndirilməsi (İstehsal fəaliyyətlərinin qiymətləndirilməsi: İşgüzar fəaliyyətin qiymətləndirilməsi; Mənfəətliliyin qiymətləndirilməsi; Kapitalın gəlirliliyinin təhlili; Qiymətli kağızlar bazarında mövqeyinin qiymətləndirilməsi); IV) Balans hesabatının strukturunun təhlili.

- Təhlilin hesabatının hazırlanması və təqdim edilməsi – müvafiq standartlara uyğun şəkildə təhlilin nəticələrini əks etdirən hesabatın hazırlanması və aidiyyəti üzrə təqdim edilməsi.

- Təhlilin yenilənməsi – mütəmadi olaraq, yuxarıda qeyd edilmiş mərhələlər üzrə təhlil təkrarlanmalı və nəticələr yenilənməlidir.

Maliyyə vəziyyətinin və risklərinin təhlilinin əsas vəzifələrinə aşağıdakılar aid edilir [30]:

1. Müəssisənin maliyyə sahəsindəki çatışmazlıqların vaxtında müəyyən edilməsi, bu çatışmazlıqların aradan qaldırılması və müəssisənin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün ehtiyat mənbələrinin axtarışı;

2. Maliyyə nəticələrinin proqnozlaşdırılması, müxtəlif resursların istifadəsi variantları üçün maliyyə modellərinin hazırlanması;

3. Maliyyə resurslarından daha səmərəli istifadəyə, maliyyə risklərinin neqativ nəticələrinin qarşısının alınmasına və maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş tədbirlərin hazırlanması.

Göstəricilərin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi zamanı aşağıdakı təhlil üsullarından istifadə olunur: I) üfiqi təhlil (hesabat dövrünün əvvəlki və keçmiş dövrü ilə müqayisədə balans maddələrinin mütləq və nisbi kənarlaşmaları müəyyən edilir; II) şaquli təhlil (əmlak strukturu və onun mənbələri öyrənilir); III) trend təhlili (bir neçə il üzrə göstəricilərin qiymətinin baza ili səviyyəsindən nisbi kənarlaşmaları hesablanır).

Maliyyə təhlili zamanı təhlil olunan göstəricilərin qiymətlərinin əvvəlki dövrlərlə və müvafiq sahə məlumatları ilə müqayisəsi ilə yanaşı, bu göstəricilər üzrə qəbul olunmuş müvafiq standartlarla müqayisəsindən də geniş istifadə olunur.

İnflyasiya ilə əlaqədar olaraq maliyyə göstəricilərinin mütləq qiymətlərini müqayisə olunan vəziyyətə gətirmək çətin olduğundan, adətən, müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin təhlili nisbi göstəricilər əsasında aparılır.

Hazırkı şəraitdə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin ümumi təhlili, əsasən, aşağıdakı məsələlər və göstəticilər üzrə aparılır :

- müəssisənin əsas və dövriyyə vəsaitlərinin mövcud vəziyyətinin, tərkibinin və nisbətinin dinamikada öyrənilməsi;

- müəssisənin əsas və dövriyyə vəsaitlərinin, onların yaranma mənbələrinin dəyişilməsinə təsir göstərən amillərin müəyyən edilməsi və bu amillərin təsir dərəcələrinin hesablanması;
- xüsusi dövriyyə vəsaitindən istifadənin vəziyyətinin və buna təsir göstərən amillərin təsir dərəcələrinin qiymətləndirilməsi;
- istehsal ehtiyatlarının tələbata uyğunluğunun qiymətləndirilməsi;
- borc vəsaitlərindən, o cümlədən bank kreditlərindən səmərəli və təyinatına uyğun istifadə edilməsi vəziyyətinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi;
- cari aktivlərin istehsal və tədavül sferasında mövcud vəziyyətinin, strukturunun və dinamikasının öyrənilməsi;
- debitor və kreditor borcların hərəkətinin və strukturunun öyrənilməsi;
- müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin, ona təsir edən amillərin və onların təsir dərəcələrinin qiymətləndirilməsi.
- təhlilin nəticələrinin ümumiləşdirilməsi və gələcəkdə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər planının işlənilib hazırlanması.

Birinci fəsildə (paraqraf 1.1) qeyd olunduğu kimi, müəssisənin əsas maliyyə risklərinə aşağıdakılar aid edilir: maliyyə dayanıqlığının itirilməsi riski; ödəmə qabiliyyətinin itirilməsi riski; investisiya riski; inflyasiya riski; bazar riski; deflyasiya riski; faiz riski; valyuta riski; depozit riski; kredit riski; vergi riski; innovasiya riski; əməliyyat riski; kriminogen risk; fəvqəladə hallar və fors-majör vəziyyətlərlə bağlı risklər.

Təbiidir ki, yuxarıda qeyd olunan maliyyə risklərinin aşkarlanması üçün müxtəlif indikatorlardan və üsullardan istifadə olunur. Maliyyə risklərinə həsr olunmuş elmi ədəbiyyatlarda [2; 6; 10; 13; 14; 20] maliyyə risklərinin aşkar edilməsi üçün bir sıra indikatorlar təklif olunur. Bunları şərti olaraq Cədvəl 2.1-dəki kimi qruplaşdırmaq olar.

Cədvəl 2.1.

1	likvidlik əmsalları	
1.1	Cari əmsal	Cari aktivlər / Cari öhdəliklər
		$Cari\ aktivlər = n\grave{a}gd\ pul + pul\ ekvivalentləri + debitor\ borcu + hazır\ m\grave{a}hsul + satılan\ qiymətli\ kağızlar + əvvəlcədən\ ödənilmiş\ xərclər$
		$Cari\ öhdəliklər = ödənilməli\ borclar + kreditor\ borclar + hesablanmış\ xərclər + Qazanılmamış\ gəlir + Uzunmüddətli\ borcun\ cari\ hissəsi + digər\ qısa\ müddətli\ borclar$
1.2	Nəgd pul əmsalı	Nəgd pul və Pul ekvivalentləri / Cari öhdəliklər
1.3	Sürətli likvidlik əmsalı	$(Cari\ aktivlər - inventarlar - qabaqcadan\ ödənişlər) / cari\ öhdəliklər$
		$(N\grave{a}gd\ pul + Pul\ ekvivalentləri + satılan\ qiymətli\ kağızlar + Alınacaq\ Hesablar) / cari\ öhdəliklər$
2	Dövriyyəlilik (fəaliyyət) əmsalları	

2.1	Hazır məhsulun orta dövriyyəliliyi	Dövrdəki günlərin sayı / Hazır məhsulun dövriyyəliliyi
		Hazır məhsulun dövriyyəliliyi = Satılan malların dəyəri/Hazır məhsulun ədədi ortası
		Hazır məhsulun ədədi ortası = (Başlanğıc hazır məhsul + son hazır məhsul)/2
		Başlanğıc hazır məhsul= (satılan malların dəyəri+hazır məhsul balansının bitməsi) - alış xərcləri
		Son hazır məhsul = Başlanğıc hazır məhsul + xalis alışlar - satılan malların dəyəri
2.2	Orta yığım müddəti	365 gün / Debitor borcların dövriyyəsi əmsalı
		Debitor borcların dövriyyəsi əmsalı = Xalis kredit satışları / Orta debitor borcları
2.3	Orta ödəniş müddəti	= Orta kreditor borclar / (Ümumi Kredit Satınalmaları / Dövrdəki Günlərin sayı)
		Orta kreditor borcları = (kreditor borclarının başlanğıcı + sonu) / 2
2.4	Nağd pula çevrilmə dövrü	1) Hazır məhsulun satılma vaxtı + 2) satış günləri - 3) ödənilməmiş günlər
		1) = (Orta hazır məhsul/Satılmış malların dəyəri) x 365
		2) (Alınacaq orta məbləğ / Ümumi kredit satışları) * 365
		3) (Orta debitor borcu məbləği/ satılan malların dəyəri) * 365
2.5	Dövriyyə Kapitalı / Satış	dövriyyə kapitalı = Cari Aktivlər - Cari öhdəliklər
2.6	Satış/ Aktivlər	Aktivlər = Öhdəliklər + Kapital
		Kapital= ümumi aktivlər-ümumi öhdəliklər
3	Gəlirlilik əmsalları	
3.1	Ümumi mənfəət marjası	(Gəlir - Satılmış Malların dəyəri) / Gəlir x 100
		Satılmış Malların dəyəri=Başlanğıc İntentar + dövr ərzində satınalmalar - bitən inventar
3.2	Xalis mənfəət marjası	= ((R – COGS – OE – O – I – T)/R)*100
3.3	EBITDA marja	EBITDA / Satış gəlir
		EBITDA= Əməliyyat gəliri + Depreciation + Amortizasiya
3.4	Orta aktivlərin gəlirliliyi	Xalis Gəlir / Ümumi Aktivlər
		ÜMumi Aktivlər = (Başlanğıc+Bitən Aktivlər)/2
3.5	Orta Kapitalın Gəlirliliyi	Xalis Gəlir / Orta Səhmdar Kapitalı
		(Orta Səhmdar Kapitalı = Ötən ilin səhmdar kapitalı + Cari ilin səhmdar kapitalı) / 2
3.6	Əməliyyatlardan gələn vəsaitlər (ƏGV)/ Satış	ƏGV=(Xalis gəlir+Depreciation+Amortizasiya+Əmlak satışında itkilər)-Əmlak satışından qazanc - faiz gəliri
4	Levereyc əmsalları	
4.1	Ümumi Borc/Kapital nisbəti	Ümumi öhdəliklər / Ümumi Səhm Kapitalı
		Səhmdar kapitalı = ümumi aktivlər – Ümumi öhdəliklər
		Səhmdar kapitalı =nizamnamə kapitalı + bölüşdürülməmiş mənfəət– xəzinə ehtiyatı
4.2	EBITDA / (qısamüddətli kreditlər + faiz)	
4.3	Bank Kreditləri / Öhdəliklər	
4.4	Əsas vəsaitlər / Xalis	Əsas vəsaitlər=Ümumi Əsas vəsaitlər-yığılmış amortizasiya

	dəyər	xalis dəyər=ümumi aktivlər - ümumi öhdəliklər
4.5	Maliyyə borcu / EBİTDA nisbəti	= ((Qısa müddətli öhdəliklər + uzunmüddətli öhdəliklər) - (nağd pul + pul ekvivalentləri)) / EBİTDA
5	Artım templəri	
5.1	Aktivlərin artımı	$GR = (P2 - P1) / P1$
5.2	Bank kreditinin artımı	
5.3	Satışın artımı	$G = (S2 - S1) / S1 * 100$
5.4	Xalis mənfəətin artımı	
6	Balans Hesabatı - Maliyyə məqamları	
6.1	Ümumi aktivlər	
6.1.1	Nağd və banklar	
6.1.2	Ticarət debitor borcları-S/T	
6.1.3	Hazır məhsul və avanslar	
6.1.4	Daşınmaz əmlak, zavod, avadanlıq və yarımçıq tikililər (Əsas vəsaitlər)	
6.1.5	Digər	
6.2	Ümumi öhdəliklər	
6.2.1	Bank kreditləri	
6.2.2	Ticarət borcları	
6.2.3	Əlaqəli tərəflərə ödəniləcək borclar	
6.2.4	Digər öhdəliklər	
6.2.5	Kapital	
7	Pul axını	
7.1	Əməliyyat vəsait mənbələri	
7.2	Qeyri-əməliyyat vəsait mənbələri	
7.3	Vəsaitlərin qeyri-əməliyyat istifadəsi	
7.4	Xalis artım / Nağd pulun azalması	

Maliyyə risklərinin qiymətləndirilməsi üsullarının geniş sistemi bir sıra lmi ədəbiyyatda [6; 10; 13; 14; 20] işlənmişdir. Bu sistemlərə qiymətləndirmənin ekspert, statistik, analitik hesablama və analoq metodları aiddir. Qiymətləndirmənin konkret metodlarının seçilməsi zəruri informasiya bazasının mövcudluğu və menecerlərin ixtisas səviyyəsi ilə müəyyən edilir.

Riskin qiymətləndirilməsi prosesi üç mərhələdən ibarətdir:

- 1) problemin həllinin mümkün variantlarının aşkar edilməsi;
- 2) qərarın reallaşdırılması nəticəsində baş verə bilən mümkün iqtisadi, siyasi, mənəvi və digər nəticələrin (əsasən neqativ nəticələrin) müəyyən edilməsi;

3) riskin iki qarşılıqlı əlaqəli kəmiyyət və keyfiyyət aspektlərindən ibarət olan inteqral tərəfi.

Maliyyə nöqteyi-nəzərindən riskin üç dərəcəsi ola bilər: mümkün risk; böhranlı risk; fəlakətli risk. Risk dərəcəsi gözlənilən itkinin həmin itkinin baş verməsi ehtimalına hasili kimi müəyyən edilir:

Beləliklə, iqtisadi risk iki toplananın – yanlış qərar nəticəsində yaranan mümkün itkinin və bu qərarın reallaşdırılması ilə əlaqədar xərclərin cəmindən ibarətdir.

Qiymətləndirmənin ekspert metodları risklərin ekspertlərin rəylərinə əsaslanan proqnozlaşdırılması və təhlili metodları qrupudur. Risklərin ekspert qiymətləndirilməsinin daha geniş yayılmış metodlarına «Delfi» metodu, qoşa müqayisə metodu, sıralama metodu və risklərin bal qiymətləndirilməsi metodu aiddir.

Ekspertlərin rəylərini ümumiləşdirən əldə olunmuş qiymətləndirmənin dürüslüyü ekspertlərin ixtisasından, onların mühakimələrinin müstəqilliyindən, eləcə də ekspertizanın aparılmasının metodiki təminatından asılıdır. Alınan kəmiyyətlərin doğruluğu göstəricilərindən biri ekspertlərin rəylərinin razılaşdırılması əmsalıdır.

Qiymətləndirmənin statistik metodlarının mahiyyəti sahibkarlıq fəaliyyətinin analogi növlərində yer alan itkilərin statistikasının öyrənilməsindən, itkilərin müəyyən səviyyəsinin yaranması tezliyinin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Qiymətləndirmənin statistik metodları riskin səviyyəsi barədə kəmiyyət baxımından daha geniş təsəvvür əldə etməyə imkan verir və ona görə də, təcrübədə daha geniş istifadə olunur. Bu metodlardan istifadə zamanı nəticənin orta gözlənilən kəmiyyəti, orta kvadratik kənarlaşma, variasiya əmsalı və digər göstəricilər hesablanır.

Qiymətləndirmənin analitik – hesablama metodları firmanın özünün daxili informasiya bazasından istifadə əsasında maliyyə risklərinin yaranması ehtimalını kəmiyyətcə qiymətləndirməyə imkan verir. Bu halda ayrı-ayrı risklərin yaranması ehtimalı firmanın maliyyə fəaliyyətinin maliyyə göstəricilərindən asılı olaraq müəyyən edilir.

Qiymətləndirmənin analog metodları firmanın tez-tez təkrar olunan ayrı-ayrı əməliyyatları üzrə risklərin yaranması ehtimalının səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verir. Bu halda müqayisə üçün müvafiq maliyyə əməliyyatlarının həyata keçirilməsinin xüsusi və xarici təcrübəsindən istifadə oluna bilər.

2. 2. “Gəncə Alüminium Kompleksi”-nin maliyyə vəziyyətinin və risklərinin təhlili

Yuxarıda (2.1 paragrafında) təsvir olunan metodoloji yanaşma əsasında “Gəncə Alüminium Kompleksi”-nin maliyyə vəziyyətinin təhlilinin əsas nəticələri aşağıda təsvir olunur.

I) *Müəssisənin iqtisadi və maliyyə vəziyyətinə ümumi baxış.* Alüminium dünya üzrə istehsal və istehlak həcminə görə əlvan metallurgiya sahələri arasında birinci, ümumilikdə

metallurgiya sənayesi üzrə isə ikinci yeri tutur (birinci yerdə polad dayanır). Azərbaycanda alüminium sənayesi XX əsrin ortalarında yaradılmışdır və hazırda bu sahə ölkənin əlvan metal istehsalında birinci yerdə dayanır. Alüminium sənayesi Azərbaycanda böyük ənənələrə malikdir. Hazırda ölkədə yerli xammal olan alunit filizindən istifadə əsasında alüminium sənayesinin inkişafı strategiyası həyata keçirilir. Məhz bu strategiyaya uyğun olaraq 03 mart 2008-ci ildə “Gəncə Alüminium Kompleksi”nin təməli qoyulmuş, 2011-ci ilin oktyabr ayında kompleksin 50 min ton istehsal gücünə malik birinci fazasının tikintisi başa çatmış və 2012-ci il yanvar ayının 21-də isə bu sənaye sahəsi işə başlamışdır. Müəssisədən əldə olunmuş məlumatlara görə, Gəncə Alüminium Kompleksi 4 zavoddan – Elektroliz zavodu, Anod Prosesləri zavodu, Metal tökmə və fasiləsiz yayma zavodu, Təzyiqlə emal və boyama zavodu, 110 kV-luq və silisium düzləndirici yarımstansiyalar, habelə müxtəlif təyinatlı yardımçı istehsalat sahələrindən ibarət olmaqla 81 hektarlıq bir ərazidə yerləşdirilmişdir (tikinti altı sahə 102.000 m² ərazini əhatə edir).

Hazırda kompleksdə ildə 54 min tondan çox ilkin alüminium, 47-50 min ton müxtəlif markalı boyalı və boyasız yarımfabrikat rulon, alüminium vərəqlər və ekstruziya üsulu ilə alüminium profillər istehsal etmək üçün istifadə olunan müxtəlif diametrlilik silindrik pəstahlar istehsal edilir.

Müxtəlif texnologiya tətbiqi alüminium istehsalında əsas enerji sərfiyyatını xeyli azaltmağa, 1 ton alüminium istehsalı üçün 13,5 min kvtsaata qədər azaltmağa imkan vermişdir ki, bu da postsovet məkanı ölkələri ilə müqayisədə 6 min kvtsaat azdır. Yeni texnologiyanın tətbiqi xammalın emalı və ekoloji təhlükəsizlik baxımından da daha səmərəlidir. Belə ki, müəssisədə quraşdırılmış quru qaz-toz təmizləmə sistemləri texnoloji prosesdə yaranan zərərli qazların 98,5%-lik bir hissəsini tutub saxlamaq imkanına malikirlər.

“Gəncə Alüminium Kompleksi”ndə istehsal olunan məhsullar, əsasən, AZERAL markası ilə Amerika, İtaliya, Yunanıstan, Polşa, Türkiyə, Rusiya, Ukrayna, Belarusiya, İordaniyaya və s. kimi ölkələrə ixrac edilir. Alüminium yarımfabrikatları zavodlarında 5 seriya üzrə istehsal olunan müxtəlif markalı məhsulların əsas istifadəçiləri isə elektroenergetika, avtomobil, yeyinti, tikinti sənayeləri və maşınqayırma sənayesinin müxtəlif sahələridir.

Kompleksdə orta aylıq əmək haqqı 550 manat olmaqla, təxminən 1200 iş yeri mövcuddur.

Kompleksin inkişaf perspektivləri kimi I) ilkin alüminium istehsalının ildə 100 min tona çatdırılması və II) mövcud alüminium yarımfabrikat məhsullarından müxtəlif təyinatlı folqalar, elektrotexniki məftillər, sendvic panellər, tikinti və qapı-pəncərə profilləri, müxtəlif maşın hissələri və s. kimi son məhsulların alınması müəyyənləşdirilmiş bə bu istiqamətlər üzrə ciddi işlər görülməkdədir.

II) *müəssisənin iqtisadi potensialının təhlili*. Müəssisənin əmlak vəziyyətinin son 3 ildə dəyişməsinə aşağıda verilmiş Cədvəl 2.2-nin məlumatları əsasında təhlil edib qiymətləndirmək olar:

Cədvəl 2.2.

Müəssisənin əmlak vəziyyətinin dəyişməsi (2019-2021)

	2019	2020	2021	Artma / azalma (+/-, %)
Uzunmüddətli aktivlər	215658787,97	221449404,63	204871296,86	-5,0
Qeyri-maddi aktivlər	33275,16	44275,16	89536,26	169,1
Qeyri-maddi aktivlərin amortizasiyası	26061,29	32176,72	55639,04	113,5
Torpaq, tikili, avadanlıqlar	237615831,78	245809154,29	249069776,65	4,8
Torpaq, tikili, avadanlıqların amortizasiyası	21964257,68	24371848,10	44232377,01	101,4

Cədvəl 2.2-dən göründüyü kimi 2019-2021-ci illərdə müəssisənin qeyri-maddi aktivlərinin dəyəri 2,7 dəfə və torpaq, tikili və avadanlıqlarının dəyəri 4,8 % artmasına baxmayaraq cəmi uzunmüddətli aktivlərin dəyəri 5,0% azalmışdır. Bu vəziyyət baxılan dövrdə torpaq, tikili və avadanlıqların amortizasiyası xərclərinin onların dəyərinin artması (5%) ilə müqayisədə daha çox arması (2 dəfədən çox) ilə şərtlənmişdir. Ona görə də müəssisədə torpaq, tikili və avadanlıqların amortizasiyası xərclərinin diqqətdə saxlanması məqsəduyğun olardı.

Baxılan dövrdə müəssisənin qeyri-maddi aktivlərinin dəyərinin artım sürətinin (2,7 dəfə) maddi aktivlərin dəyərinin artım sürətini (5%) dəfələrlə üstələməsi, qiymət artımı ilə bağlı deyilsə, müəssisənin əmlakının strukturunda mütərəqqi keyfiyyət dəyişikliyi kimi qiymətləndirilə bilər.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi üçün əldə olunmuş məlumatlar əsasında Cədvəl 2.3-də verilmiş bəzi likvidlik əmsalları və maliyyə sabitliyi göstəricilərini qiymətləndirmək mümkün olmuşdur.

Cədvəl 2.3.

Likvidlik və maliyyə sabitliyi əmsallarının dinamikası

	2020	2021	Artma / azalma (+/-, %)
Cari əmsal	3,64	9,10	149,9
Nağd pul əmsalı	0,73	2,04	178,9
Borclanma əmsalı	0,14	0,12	-9,3
Bank kreditlərinin öhdəliklərə nisbəti	0,0	0,02	
Əsas vəsaitlərin xalis dəyərə nisbəti	0,77	0,06	-92,7

Cədvəldən göründüyü kimi, müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin qısamüddətli öhdəliklərinə nisbətini ifadə edən cari əmsal və nağd pulla qısamüddətli qiymətli kağızların qısamüddətli öhdəliklərə nisbətini ifadə edən nağd pul əmsalı baxılan dövrdə, müvafiq olaraq, təqribən 2,5 dəfə

və 2,8 dəfə artmışdır ki, bu da həmin dövrdə müəssisənin likvidliyinin yüksəldiyi qənaətinə gəlməyə əsas verir.

Baxılan dövrdə borclanma əmsalının 9,3% və əsas vəsaitlərin xalis dəyərə nisbətinin 92,7% azalması müəssisənin maliyyə sabitliyinin möhkəmlənməsinə dəlalət edir. Bununla yanaşı, bank kreditlərinin öhdəliklərə nisbətində artım meyili nəzarətdə saxlanmalıdır.

III) *Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin təhlili və qiymətləndirilməsi.* Müəssisənin istehsal fəaliyyətlərinin nəticələrinin, o cümlədən mənfəətliliyinin qiymətləndirilməsi üçün onun mənfəət və zərər hesabının dinamikası əks olunan Cədvəl 2.4-ün məlumatlarından istifadə olunmuşdur.

Cədvəl 2.4.

Müəssisənin mənfəət və zərər hesabı dinamikası (2019-2021)

	2019	2020	2021	Artma / azalma (+/-, %)
Satışdan gəlirlər	203197292	171400335	251661190	23.9
Satışların maya dəyəri	-179812060	-147161884	-166614926	-7.3
Ümumi mənfəət (Gross profit)	23385232,7	24238450,9	85046264,3	263.7
Digər əməliyyat gəlirləri	4220172,42	3451164,85	6814190,3	61.5
Əməliyyat gəlirləri	2950260,28	2170183,51	42276706,7	1333.0
Gəlir vergisindən əvvəl mənfəət	2950260,28	2170183,51	42276706,7	1333.0
İl üzrə xalis mənfəət	2950260,28	2170183,51	42276706,7	1333.0

Cədvəl 2.4-ün məlumatları göstərir ki, 2019-2021-ci illər ərzində müəssisənin satışdan gəlirləri və əməliyyat gəlirləri artmış, satışların maya dəyəri isə azalmışdır ki, bu da ümumi mənfəətin və xalis mənfəətin artımını şərtləndirmişdir.

Bununla yanaşı, qeyd olunmalıdır ki, 2020-ci ildə satışdan gəlirlərdə və əməliyyat gəlirlərində 2019-cu ilə nisbətən azalma müşahidə olunur. Bunu dünyada yayılmış COVID-19 virusu pandemiyası ilə əlaqələndirmək olar. Amma digər səbəbləri də araşdırmaq yaxşı olardı.

Risklərin təhlili və qiymətləndirilməsi baxımından əldə olunmuş məlumatlar əsasında bəzi gəlirlilik əmsalları da hesablanmış (Cədvəl 2.5) və onların dinamikası təhlil olunaraq qiymətləndirilmişdir.

Cədvəl 2.5.

Müəssisənin gəlirlilik əmsallarının dinamikası (2019-2021)

	2019	2020	2021	Artma / azalma (+/-, %)
Ümumi mənfəət marjası	11,51	14,27	33,79	193,6
Xalis mənfəət marjası	1,5	1,3	16,8	1057,2
EBİTDA marja	0,11	0,14	0,17	62,6
Uzunmüddətli aktivlərin gəlirliliyi	1,4	1,0	20,6	1408,44

Cədvəl 2.5-in məlumatları göstərir ki, baxılan dövrdə müəssisənin gəlirlilik əmsalları xeyli artmışdır. Bu isə onun maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşmasına müsbət təsir göstərmişdir.

IV) Kapitalın gəlirliliyinin təhlili və qiymətli kağızlar bazarında mövqeyinin qiymətləndirilməsi üçün lazımı məlumatlar əldə edə bilmədiyimizdən bu istiqamətdə təhlillərdə aktivlərin gəlirliliyi ilə (Cədvəl 2.5-də 5-ci sətir) kifayətlənilmişdir. Cədvəldən də göründüyü kimi, 2021-ci ildə uzunmüddətli aktivlərin gəlirliliyində ciddi artım müşahidə olunmuşdur ki, bu da həmin ildə xalis mənfəətin kəskin artımı ilə şərtlənmişdir.

V) *Balans hesabatının strukturunun təhlili*. Müəssisənin balans hesabatının strukturunun təhlili də göstərir ki, onun borclanma əmsalları, aktivlərin passivlərə nisbətləri, faizləri qarşılama əmsalları qənaətbəxş səviyyədədir.

VI) *Vergi, sosial təminat və digər ödənişlərin təhlili*. Bu istiqamətdə aparılan təhlillər göstərir ki, belə ödənişlərin vaxtında ödənilməməsi və ya bəyənamələrin vaxtında verilməməsi əlavə faizlərin və cərimələrin ödənilməsinə səbəb olmuşdur. Bu isə müəssisədə maliyyə intizamının gücləndirilməsinə də ehtiyac olduğunu göstərir.

Aparılan təhlilləri ümumiləşdirərək, bu qənaətə gəlmək olar ki, müəssisənin maliyyə vəziyyəti sabitdir və onun normal fəaliyyəti və inkişafı üçün yetərli maliyyə imkanları vardır. Bununla yanaşı, müəssisədə torpaq, tikili və avadanlıqların amortizasiyası xərclərinin və bank kreditlərinin öhdəliklərə nisbətində artım meyilinin diqqətdə saxlanmasına, satışdan gəlirlərdə və əməliyyat gəlirlərində illər üzrə kəskin dalğalanmaların səbələrinin dəqiqləşdirilməsinə və maliyyə intizamının gücləndirilməsinə və bu istiqamətlər üzrə müvafiq tədbirlər görülməsinə ehtiyac duyulur.

2.3. “Gəncə Alüminium Kompleksi”-nin təşkilati-iqtisadi xüsusiyyətlərinin maliyyə risklərinə təsiri

Alüminium istehsalının səmərəliliyinə, o cümlədən bu istehsalla məşğul olan müəssisənin maliyyə risklərinə istehsalın təşkili, istehsal üsulu, istifadə olunan texnologiya və bu kimi bir çox amillər təsir göstərir. Bu amillər arasında alüminium istehsalı ilə məşğul olan müəssisənin təşkilati-iqtisadi xüsusiyyətləri də mühüm rola malikdir.

Azərbaycanda alüminium sənayesi əlvan metallurgiyanın əsas sahələrindəndir. Bu sahənin inkişafı üçün ölkəmizdə xammal, enerji, əmək resursları mövcuddur. Belə ki, alüminium sənayesi kompleks istehsallardan ibarət sahədir və alüminium filizlərinin hasilatını, gil-torpağın (alüminium oksidinin) istehsalını, elektrod və anod kütləsinin istehsalını, flüor duzlarının istehsalını, metal alüminiumun əridilməsini və alüminiumdan yarımfabrikatların alınmasını əhatə edir. Ona görə də bu sahənin klaster yanaşması əsasında inkişaf etdirilməsi məqsədəuyğun sayılır. Belə ki, son illərin

təcrübəsi göstərir ki, sənayenin ayrı-ayrı sahələrində iqtisadi klasterlərin yaradılması iqtisadi və sosial baxımdan böyük faydalar təmin edir. İqtisadi klaster – eyni bölgədə yerləşən və ya vahid texnoloji zəncirlə birləşən, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan təşkilatların (şirkətlərin, universitetlərin, bankların), malgöndərənlərin və ixtisaslaşmış xidmətlər göstərən müəssisələrin, infrastrukturun, elmi-tədqiqat institutlarının birliyi.

Azərbaycanda alüminium klasterinin qurulması istiqamətində formalaşmış fikir bundan ibarətdir ki, belə bir klasterin yaradılması bu sahə üçün lazım olan yardımçı avadanlıqların istehsalını və avadanlığa təmir xidmətləri göstərən müəssisələrin yaradılmasını, infrastrukturun inkişafını, xaricdən idxal olunan ehtiyat hissələrinin yerlərdə istehsalının yaradılmasını, 3500 yeni iş yerlərinin açılmasını, buraxılan məhsulların keyfiyyətinin yüksəldilməsini və maya dəyərinin aşağı salınmasını, hökumət və maliyyə qurumları tərəfindən stimullaşdırıcı tədbirlətin həyata keçirilməsini, kiçik və orta biznes şirkətlərini cəlb etməklə, tullantısız istehsal zəncirinin yaradılmasını, ekoloji problemlərin kompleks həllini, yeni bilik və təcrübənin yardımçı müəssisələrə ötürülməsini və digər üstünlükləri təmin edəcəkdir.

Gəncə regionunda bu klasterin formalaşmasına əlvan metallurgiya sahəsinin inkişaf etdirilməsi üzrə dövlət proqramları çərçivəsində 2012-ci ildən başlanılmışdır. Gəncə şəhərində alüminium klasterinin yadadılmasının əsas üstünlükləri gil-torpaq istehsalı üçün lazım olan xammal mənbələrinin yaxınlığı, nəqliyyat və servis infrastrukturunun elmi müəssisələrin, çoxsaylı maliyyə idarələrinin, kiçik və orta biznes müəssisələrinin mövcudluğu, qonşu ölkələrlə sərhədə yaxınlığı və onlar vasitəsilə dünya okeanlarına çıxış imkanları, alüminium məhsulları istehsalında böyük təcrübənin olmasıdır.

Hazırda Gəncə Alüminium Kompleksinin tərkibində: Elektroliz zavodu, Anod Prosesləri zavodu, Alüminium külçələri zavodu, Deformasiya olunan alüminium ərintilərinin fasiləsiz tökmə zavodu, Təzyiqlə emal və boyama zavodu, Gil-torpaq istehsalı zavodu, Alunit mədəni, Zənginləşdirmə zavodu, Tullantılardan təkrar alüminium istehsalı zavodu, Tökmə alüminium ərintiləri zavodu, Nəqliyyat deposu, Tikinti şirkəti, 110 kV-luq yarımstansiya, habelə müxtəlif təyinatlı yardımçı istehsalat sahələri, elmi-tədqiqat mərkəzi fəaliyyət göstərir. Kompleks 81 hektar ərazidə yerləşdirilmişdir. Kompleksdə müasir texniki və ekoloji standartlara cavab verən texnologiyalar tətbiq olunur. Məsələn, kompleksdə istifadə olunan quru qaz-toz təmizləmə sisteminin zərərli qazların 98,5%-ni, toz zərrəciklərinin isə 99,5%-ni tutaraq təkrar istehsala qaytarması nəticəsində həm ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısı alınır, həm də ilkin alüminium istehsalında istifadə olunan xammal və materialların sərfiyyatı xeyli azalır. Elektroliz zavodunda 1 ton alüminium istehsalı üçün 13300-14000 kv.saat elektrik enerjisi sərf olunur, bu isə analoji sahədə orta sərfiyyatdan xeyli aşağı göstəricidir.

Müasir texnologiyalardan və avadanlıqlardan istifadə xüsusi biliklər və təcrübə tələb etdiyi üçün Gəncə Alüminium Kompleksində kadr hazırlığı məsələsinə də böyük önəm verilir. Belə ki, bütün əsas avadanlıqlarda həm texnologiya, həm də təmir üzrə çalışacaq mütəxəssislər bu sahədə qabaqcıl təcrübəyə malik müxtəlif Avropa ölkələrindən cəlb olunmuş mütəxəssislər tərəfindən hazırlıq kursları keçmişlər. İşçilərin təxminən 60%-i gənclərdir.

Kompleks müasir infrastrukturla təchiz edilmişdir. Burada ümumi uzunluğu 2,1 km. olan dəmir yolu xətti çəkilmiş, 1200 m uzunluğunda, 23 cm qalınlığında beton yollar salınmışdır. Ərazidən keçən Azəralüminium ASC-yə məxsus 24 km uzunluğunda şlam xətlərinin yeri dəyişdirilmiş, köhnə borular yenisi ilə əvəz olunmuşdur. Yeni kanalizasiya sistemi tikilmişdir. Estakadalar üzərində təzyiqli hava və qaz xətləri çəkilmiş, su, rabitə və elektrik şəbəkəsi qurulmuş, xammalın və hazır məhsulların saxlanması üçün anbarlar tikilmişdir. Tullantı sularını təmizləyən zavodda xarici kanalizasiya təmizləmə qurğuları inşa edilmişdir. Kompleksdə fəaliyyət göstərən laboratoriyalar xarici avadanlıqla təchiz edilmişdir və istehsal prosesinin bütün mərhələlərində keyfiyyətə ciddi nəzarəti, son məhsulların yüksək keyfiyyətini təmin edir.

Hazırda Kompleksdə ilkin alüminium istehsalının ildə 100 min tona çatdırılması və mövcud alüminium yarımfabrikat məhsullarından müxtəlif təyinatlı folqalar, elektrotexniki məftillər, sendviç panellər, tikinti və qapı-pəncərə profilləri, müxtəlif maşın hissələri və s. kimi son məhsulların alınması sahəsində işlər yerinə yetirilir. Həmçinin, bu məhsulların istehsalında yerli xammallardan istifadə edilməsi və bununla da əmtəəlik məhsulların maya dəyərinin azaldılması imkanları araşdırılır, Daşkəsən Zəylik Alunit yatağından hasil edilən alunitdən istifadə etməklə gil-torpaq istehsalında ekoloji təmiz texnologiyanın işlənilməsi və hazırlanmasının son tədqiqat işləri aparılır.

2020-ci ildən Gəncə Alüminium Kompleksində bir neçə iri investisiya layihəsinin icrasına başlanılmışdır. Bu layihələrin icrası ölkədə fəaliyyət göstərən müəssisələri yerli xammalla təchiz etməyə, idxaldan asılılığı azaltmağa, ölkəyə valyuta gəlirlərinin daxil olmasına geniş imkan yaradacaqdır.

Daşkəsəndə yerləşən alunit mədəninə yenidən işə salınması və filizin saflaşdırılması üzrə zavodun tikintisi hazırda xaricdən idxal edilən boksit filizini bütövlükdə yerli xammalla əvəz etməyə imkan verəcəkdir.

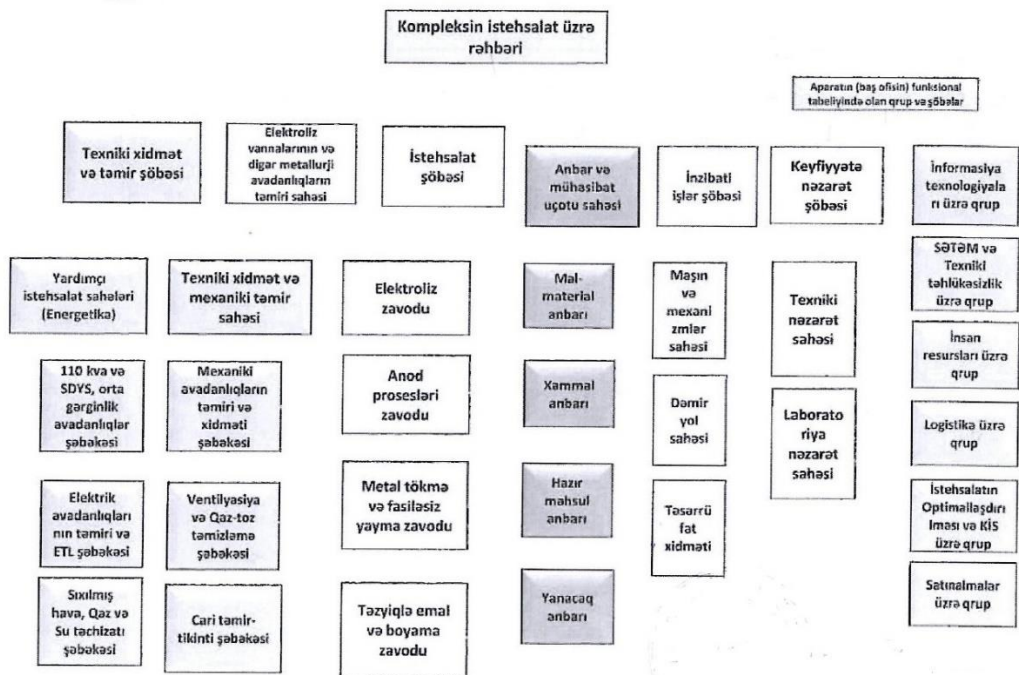
İllik istehsal gücü 400 min tonn alüminium oksidi olan Gil-torpaq zavodunun yenidən işə salınması layihəsi "Azəralüminium" MMC-ni gil-torpaqla tam təchiz etməyə, alüminium istehsalı üçün ölkə daxilində istifadə olunmayan məhsulu ixrac etməyə imkan verəcəkdir.

İstehsal güclərinin artırılması layihəsi dünyada ən iri əlvan metal istehsalçısı olan "Chinalco" şirkəti ilə birlikdə reallaşdırılır. Şirkət Azərbaycanda "Azəralüminium" ASC ilə müştərək müəssisə yaratmaq və bu işə 1 milyard ABŞ dolları məbləğində investisiya qoyuluşu etmək niyyətində

olduğunu bildirmişdir. Layihənin reallaşdırılması nəticəsində müəssisənin illik istehsal gücü 50 000 ton ilkin alüminiumdan 200 000 tonadək, yeni 4 dəfə artacaqdır.

Yüksək keyfiyyətli məhsulların buraxılışı üzrə layihə müasir avadanlıqlardan istifadə olunmaqla, alüminium plitələrin, isti və soyuq yayma istehsalı üzrə yeni xətləri olan zavodların inşasını nəzərdə tutur. Layihə Almaniyanın metallurgiya sənayesi üçün çeşidli avadanlıqlar istehsalında böyük təcrübəsi olan “Achenbah” şirkəti ilə birlikdə həyata keçirilir. Azərbaycanda yerləşən zavodlarda istehsal olunan məhsullardan avtomobil və tikinti sənayələrində, elektrik və məişət avadanlıqlarının hazırlanmasında və yeyinti sənayesi üçün alüminium tara istehsalında istifadə olunacaqdır.

Neft koksunun kalsinasiyası və anod bloklarının istehsalı zavodlarının inşası layihəsi dünyada anod blokları istehsalının həcminə görə 5-ci yer tutan Çin Xalq Respublikasının “Sunstone” şirkəti ilə birgə həyata keçirilir. Ümumi aktivlərinin dəyəri 1 milyard ABŞ dolları olan bu şirkət layihənin reallaşdırılması üçün müştərək müəssisə yaratmaq niyyətindədir. Burada xüsusi olaraq qeyd etməliyik ki, hazırda ölkəmizdə alüminium istehsalına çəkilən xərclərin 18-20%-ni məhz anod bloklarının alınması təşkil edir. Azərbaycanda istehsal bazasının, neft koksunun daxili bazarda satın almaq imkanlarının olmasını nəzərə alsaq, layihənin reallaşdırılması külli məbləğdə xarici valyutaya qənaət edilməsinə, məhsulların maya dəyərinin aşağı salınmasına, yeni iş yerlərinin yaradılmasına xidmət edəcəkdir. Layihənin ən mühüm nəticələrindən biri də, neft və alüminium sənayesinin tullantılarının təkrar emalı sayəsində ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınmasıdır.

Şəkil 2.1. “Gəncə Alüminium Kompleksi”-nin təşkilati strukturu

Qeyd olunanlar Gəncə Alüminium Kompleksinin təşkilati-iqtisadi xüsusiyyətlərinin maliyyə risklərinə müsbət təsirlərinin olduğunu göstərir. Bununla yanaşı, qeyd etməliyik ki, Kompleksin təşkilati strukturunu (Şəkil 2.1) və ştat cədvəlinin (Cədvəl 2.6) təhlili göstərir ki, bu sahədə müəyyən potensial risklər də mövcuddur.

Gəncə Alüminium Kompleksində ştat cədvəlinə görə 2021-ci ilin sonuna 1078 nəfərlik işçi heyəti vardır. Onların struktur bölmələri üzrə paylanması aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 2.6.

“Gəncə Alüminium Kompleksi”-nin ştat cədvəli

S.S.	Struktur bölməsinin adı	
1.	Rəhbərlik	1
2.	İstehsalat şöbəsi	2
3.	Elektroliz zavodu	128
4.	Anod Prosesləri Zavodu	70
5.	Metal tökmə və fasiləsiz yayma	74
6.	Təzyiqlə emal və boyama zavodu	129
7.	Qablaşdırma sahəsi	23
8.	Texniki Xidmət və Təmir Şöbəsi	298
9.	Elektroliz Vannaların və digər metallurji avadanlıqların təmir sahəsi	60
10.	Keyfiyyətə Nəzarət Şöbəsi	61
11.	Anbar və Mühasibat Uçotu Şöbəsi	49
12.	İnzibati İşlər Şöbəsi	154
13.	İnformasiya texnologiyaları üzrə qrup	4
14.	İnsan Resursları üzrə qrup	6
15.	Logistika üzrə qrup	9
16.	SƏTƏM və Texniki Təhlükəsizlik üzrə qrup	5
17.	İstehsalın optimallaşdırılması və Keyfiyyət İdarəetmə Sistemləri	2
18.	Satınalma üzrə qrup	3
	Cəmi	1 078

Şəkil 2.1-dən və Cədvəl 2.6-dan da görüldüyü kimi, Gəncə Alüminium Kompleksində “Anbar və Mühasibat Uçotu Şöbəsi” (mühasibat uçotu üzrə ştatlar: sahə müdiri -1, aparıcı mühasib -3, mühasib -2, hesabdar -3) olsa da, burada maliyyə təhlili, maliyyə risklərinin qiymətləndirilməsi və maliyyə planlaşdırması üzrə mütəxəssislər yoxdur. Bu isə maliyyə risklərinin lazımi səviyyədə təhlili və qiymətləndirilməsi və onların səmərəli idarə edilməsi üçün problemlər yarada bilər. Ona görə də bu boşluğun aradan qaldırılmasını məqsəduyğun hesab edirik.

2.4. “Gəncə Alüminium Kompleksi”-nin idarə olunmasının alətləri və metodları

Nəzəri olaraq, geniş mənada idarəetmə insanların məqsədyönlü şəkildə təbiətə, cəmiyyətə, texnika və texnologiyaya, işçi heyətinə təsir edərək müəyyən hədəflərə, o cümlədən zəruri və ya ehtiyac duyulan nəticələrə mümkün qədər az vaxt və resurs sərfi ilə nail olmaq prosesi kimi izah

olunur. Bu mənada, müəssisənin idarə edilməsi, qarşıya qoyulan məqsədlərə müəyyən olunmuş müddətdə minimum maddi və əmək resurslarının sərfi ilə nail olmağa yönəldilmiş idarəetmə subyektini işçi heyətinin birgə həyata keçirdikləri tədbirlər planına uyğun baş verən proses kimi baxılır.

Qeyd olunanlar göstərir ki, müəssisənin idarəetmə sisteminin əsas məqsədi resurslardan istifadənin səmərəliliyinin artırılması yolu ilə daha az resurs sərfi ilə daha çox nəticə (daha çox və daha keyfiyyətli məhsul və xidmətlər istehsal edib reallaşdırmaqla daha çox mənfəət) əldə etməkdən ibarətdir.

Mövcud təcrübələr göstərir ki, müəssisənin idarə edilməsində aşağıdakı kimi prinsiplərə əməl olunması onun fəaliyyətinin səmərəliliyini artırır:

- əmək bölgüsü aparılması. Əmək bölgüsü işçilərin diqqət və səylərin az sayda konkret məqsədlərə istiqamətlənməsinə səbə olur ki, bu da səmərəliliyi artırır;
- səlahiyyət və məsuliyyət bölgüsünün uyğunluğunun təmin olunması;
- intizam qaydalarının müəyyən edilməsi və bu qaydalara ciddi əməl olunması üzərində nəzarətin təşkili;
- işçilərin vaxtaşırı və layiqli şəkildə mükafatlandırılması.

Mövcud təcrübələr göstərir ki, müəssisədə istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyi əhəmiyyətli dərəcədə idarəetmə funksiyalarının düzgün yerinə yetirilməsi səviyyəsindən, başqa sözlə, idarəetmə alətləri və üsullarının düzgün seçilməsi və səmərəli tətbiqi dərəcəsindən asılıdır.

Müasir dövrdə müəssisənin fəaliyyətinin idarə edilməsində bir çox alətlər və metodlardan istifadə olunur. Bu alət və metodların seçilməsinə müəssisənin fəaliyyət sahəsi, ölçüsü, istifadə etdiyi texnologiyalar, kadr potensialının hazırlıq səviyyəsi, maliyyə imkanları və s. bu kimi amillər təsir edir.

Eyni zamanda, zaman keçdikcə bu alət və metodlarda da dəyişikliklər baş verir ki, bu da müəssisənin idarəetmə sistemində də bu dəyişikliklərin edilməsini tələb edir. Buna misal olaraq, müasir dövrdə müəssisənin fəaliyyətinin idarə edilməsində köklü dəyişikliklərə səbəb olan aşağıdakı kimi istiqamətləri göstərmək olar:

- Bulud texnologiyasından istifadə imkanlarının genişlənməsi;
- Mobil rabitə vasitələrindən istifadənin cəmiyyət həyatının bütün sahələrinə nüfuz etməsi;
- İşçilərə iş yerindən ayrılmadan bir-birilə əməkdaşlıq etmək və məlumatları paylaşmaq imkanı verən innovativ texnologiyaların biznes fəaliyyətinin əhəmiyyətli ünsürünə çevrilməsi.
- Maliyyəyə çıxış imkanlarının genişlənməsi və maliyyə əməliyyatlarının real vaxt rejimində aparılması imkanlarının yaranması;

- Qərar qəbulu, icraya nəzarət və biznes təhlillərin aparılması üçün məlumatların əldə olunması və emalı proseslərinin avtomatlaşdırılması;

- Rəqabətin kəskinləşməsi və s.

Aydındır ki, belə bir şəraitdə müəssisənin fəaliyyətinin idarə edilməsi alətləri və metodlarının seçilməsi və tətbiqi mürəkkəb və çətin prosesdir. Bu baxımdan, müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin, o cümlədən maliyyə risklərinin təhlili zamanı müəssisənin fəaliyyətinin idarə edilməsində istifadə olunan idarəetmə alətləri və metodlarının da təhlil prosesinə cəlb edilməsi zəruri hesab olunur.

Qeyd olunanlar nəzərə alınaraq, tədqiqat prosesində tədqiqat obyektini kimi seçilmiş “Gəncə Alüminium Kompleksi”-nin fəaliyyətinin idarə edilməsində istifadə olunan idarəetmə alətləri və metodları da təhlilə cəlb edilmiş və aşağıdakı nəticələr alınmışdır.

Müəssisənin idarəetmə funksiyalarına aşağıdakılar aid edilir:

✓ Planlaşdırma - məqsədlərin müəyyən edilməsi, problemin təhlili, proqnozlaşdırma, alternativ variantların və risklərin müəyyən olunması, qəbul edilmiş qərarların qiymətləndirilməsi mərhələlərini əhatə edir.

✓ Təşkilətmə - müəssisədə fəaliyyət növlərinə, şəxslərə və maddi vasitələrə münasibətlərin və onlar arasında əlaqələrin formalaşdırılması prosesidir. Bu zaman başlıca meyar qarşıya qoyulmuş məqsədlərə ən az xərclə çatmaqdır. Təşkilətmə məsələlərinə idarəedən və idarəolunan sistemlər, onların daxili struktur əlaqələrinin və konkret təşkilat quruluşunun formalaşması, fəaliyyət normativlərinin işlənilib hazırlanması, istehsal prosesinin ünsürləri arasında kooperasiyasının yaradılması, istehsal və əmək prosesinin təşkili məsələləri, idarəetmə sisteminin özünün təşkili, mövcud əmək bölgüsü və əmək kooperasiyası əsasında işçilərin idarəetmə bölmələri, istehsal sahələri üzrə yerləşdirilməsinin təşkili, idarəedən və idarəolunan sistemlər arasındakı informasiya mübadiləsinin əlaqə və əks əlaqələrinin təşkili daxildir;

✓ Uçot - müəssisənin idarə olunması üçün informasiyanı təqdim edən sistemi əks etdirir. Mühasibat uçotu - müəssisənin informasiya sisteminin əsasını təşkil edir. Müəssisənin istehsal daxili prosesləri və xarici mühitlə iqtisadi əhəmiyyətə malik qarşılıqlı münasibətləri qeydə alınır, sənədləşdirilir, emal olunur və təhlil edilir. Müəssisədə qarşılıqlı mühitlə qarşılıqlı əlaqələr maliyyə uçotunda (kapital, əmlak, xərclər və mədaxil üzrə məlumatlar) əks olunur, illik balans, mənfəət və zərər hesabatlarında ümumiləşdirilir.

✓ Əlaqələndirmə - ayrı-ayrı işlərin, istehsalın müxtəlif mərhələlərinin əlaqələndirilməsini həyata keçirir və müəssisənin ayrı-ayrı struktur bölmələrinin əlaqəli fəaliyyəti, qarşılıqlı təsiri və onun bir sistem kimi dinamik, tarazlı inkişafını təmin etməyə xidmət göstərir.

✓ Tənzimləmə - idarəetmə sisteminin müəyyən qaydalı və ahəngdar inkişafının təmin olunmasına xidmət edir. Burada əsas məsələ idarəetmə proseslərinin, idarəetmə fəaliyyətinin verilmiş normativlərdən kənarlaşma hallarının aradan qaldırılmasıdır.

Müəssisədə idarəetmənin metodları istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə xidmət edir və idarəetmə funksiyalarının icrası ilə bilavasitə əlaqədardır. Bütövlükdə, müəssisədə istifadə olunan idarəetmə metodlarını üç qrupa bölmək olar: i) iqtisadi metodlar, ii) inzibati metodlar və iii) sosial-psixoloji metodlar.

I) İdarəetmənin iqtisadi metodları kollektivdə iqtisadi maraq yaratmaq, sövqedici tədbirlər işləyib hazırlamaq və tətbiq etməklə, idarə olunan obyektin, məsələn, əmək kollektivinin təşəbbüskarlığına nail olmaqla qarşıya qoyulmuş təsərrüfat məsələlərinin həllinə onları stimullaşdırmağa xidmət edir. İqtisadi metodların köməyi ilə planlar, əmək haqqı, qiymət, mənfəət və başqa bu kimi mexanizmlər müəssisədə məqsədyönlü təsir vasitələrinə çevrilmişdir.

II) İdarəetmənin inzibati metodları idarə olunan obyektə birbaşa təsir göstərmək, onun üçün təsərrüfat tapşırıqları və bunların yerinə yetirilməsi vaxtını müəyyən etmək və resurslar ayırmaq; icraçı üçün yerinə yetirilməsi hökmən məcburi olan birmənalı qərarlar vermək; sərəncam, göstəriş və qərarların inzibati xarakter daşması və onların yerinə yetirilməməsinin intizamsızlıq kimi qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Bu metod inzibati-amirlik səlahiyyətinə malik olduğuna görə normativ-sərəncam xarakteri daşıyır və onun yerinə yetirilməsi müzakirəsiz məcburidir. Burada qərarların, mümkün olduğu halda, yerinə yetirilməməsi inzibati, maddi və başqa formada məsuliyyətə cəlb olunma və ya idarəetmə intizamının pozulması kimi qiymətləndirilir, təqsirkar isə cəzalandırılır.

III) Müəssisənin idarə edilməsinin sosial-psixoloji metodları işçilərin əməyə maraqlarının və yaradıcılıq təşəbbüslərinin artırılması, müəssisədə istehsalat mədəniyyətinin yüksəldilməsi, işçi heyətinin təsərrüfat fəaliyyətinə və onun təşkilinə təsirindən və başqa bu kimi aspektlərdən ibarətdir. Sosial-psixoloji metodlara əxlaqi və tərbiyəvi motivlər də daxildir.

Müəssisədə idarəetmə alətləri kimi tabeçilik sistemi, etik davranış kodeksi və bazar araşdırmalarından da istifadə edilir.

Müəssisədə rəhbərliyin məqsədi idarəetmə aparatının işləməsi üçün daha əlverişli şərait yaratmaqdan və istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi və ona müsbət təsir göstərilməsindən ibarətdir. Bu zaman aşağıdakı amillərə xüsusi diqqət yetirilir:

- məhsulların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması;
- son məhsul istehsalının artırılması;
- proseslərin düzgün icrası;
- rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması;
- resursların səmərəli istifadəsi;

- texnoloji inkişafa uyğunlaşmaq;
- mənfəətin artırılması.

Müəssisənin idarəetmə aparatı qarşısında aşağıdakı tələblər qoyulmuşdur:

- Reallığa adekvat qərarlar verilməsi;
- İstehsalın bütün sahələrinin əlaqələndirilmiş şəkildə bir sistem kimi fəaliyyətinin təmin edilməsi;
- Uçotun sistemliliyi və dəqiqliyinin təmin olunması;
- Məsuliyyətlik və hesabatlılıq şəraitinin təmin olunması;
- Problemlərə əsaslı yanaşma, onların simptomları ilə yanaşı, əsl səbəblərinin kökündən araşdırılması;
- İşçilərin həvəsləndirilməsi;
- Təvəzökarlıq;
- Çeviklik, dəyişikliklərə vaxtında uyğunlaşma;
- Daha yüksək nəticələrə yönəlmək.

“Gəncə Alüminium Kompleksi”-nin təsərrüfat fəaliyyətinin idarə olunmasının konkret alətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- Müəssisədə planlaşdırma və büdcələşdirmə sistemi (həm strateji, həm də operativ planlaşdırma nəzərdə tutulur);
- Bütünlükdə müəssisə, ayrı-ayrı istehsal sahələri, məhsullar, müştərilər və bazarlar üzrə marjinal mənfəətin hesablanması;
- Məsrəflərin növlər, yaranma mənbələri və məhsullar üzrə hesablanması;
- Müəssisədə konkret istifadəçilərə yönəlik hesabatlılıq sisteminin yaradılması;
- Mütəmadi olaraq müəssisənin və investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinin hesablanması;
- Plan və faktiki göstəricilərin sapmalarının təhlili və s.

Qeyd olunanlarla yanaşı, müəssisədə strateji idarəetmə alətlərindən də geniş istifadə olunur. Bunlara dəyər və təchizat zəncirlərinin təhlili, rəqabət mühitinin təhlili; logistika təminatının təhlili, məhsul və investisiya portfəllərinin təhlili; potensialın təhlili; planların yerinə yetirməsi vəziyyətinin təhlili; inkişaf ssenarilərinin işlənilib hazırlanması.

Bununla yanaşı, müəssisədə operativ kontrollinq alətlərindən də istifadə olunur. Bunların sırasında sifarişlərin həcmnin analizi, alışı zamanı sifarişlərin həcmnin optimallaşdırılması, məhsul partiyasının ölçülərinin optimallaşdırılması; endirimlərin analizi; satış sahələrinin analizi; funksional-dəyər analizi; SWOT analizi kimi alətləri qeyd etmək olar.

Aparılan təhlil “Gəncə Alüminium Kompleksi”-nin idarə olunmasında istifadə olunan alətlərin və metodların, əsasən düzgün seçildiyini və effektiv tətbiq olunduğunu göstərir. Bununla yanaşı, müvafiq sahədə aşağıdakı istiqamətlərə diqqətin artırılmasına ehtiyac duyulur:

- idarəetmədə xarici mühit amillərində baş verən dəyişikliklərə vaxtında uyğunlaşmaq üçün onların daimi izlənilməsi və nəzərə alınması;

- kadrların peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması;
- idarəetmədə müasir texnologiyaların tətbiqinə diqqətin artırılması;
- qəbul olunmuş qərarların icrası üzərində nəzarətin gücləndirilməsi;
- müəssisədə idarəetmə proseslərinin tədricən avtomatlaşdırılması.

III FƏSİL. MÜƏSSİSƏDƏ MALİYYƏ RISKLƏRİNİN İDARƏ OLUNMASI MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

3.1. Risklərin idarə olunmasına dair qərarların iqtisadi əsaslandırılması

Risklərin idarə edilməsinin nəzəri-metodoloji əsaslarına (paraqraf 1.2) görə risklərin idarə edilməsinə dair qərarlar qeyri-müəyyənlik şəraitində qəbul edilən qərarlar olduğundan bu qərarların qəbul edilməsi hərtərəfli əsaslandırma, xüsusilə də ciddi iqtisadi əsaslandırma tələb edir. Başqa sözlə, bu qərarlar risklərin proqnozlaşdırılmasından başlayaraq, onların aşkar edilməsi, yaranma səbəblərinin, təsir mexanizmlərinin və təhlükəlilik dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi, qiymətləndirilməsi, təhlil edilməsi, qabaqalayıcı tədbirlər hazırlayıb həyata keçirilməsi və bu proseslərin müntəzəm monitorinqi və daim nəzarətdə saxlanmasına kimi məsələlər nəzərə alınmaqla işlənilib hazırlanmalı və qəbul olunmalıdır.

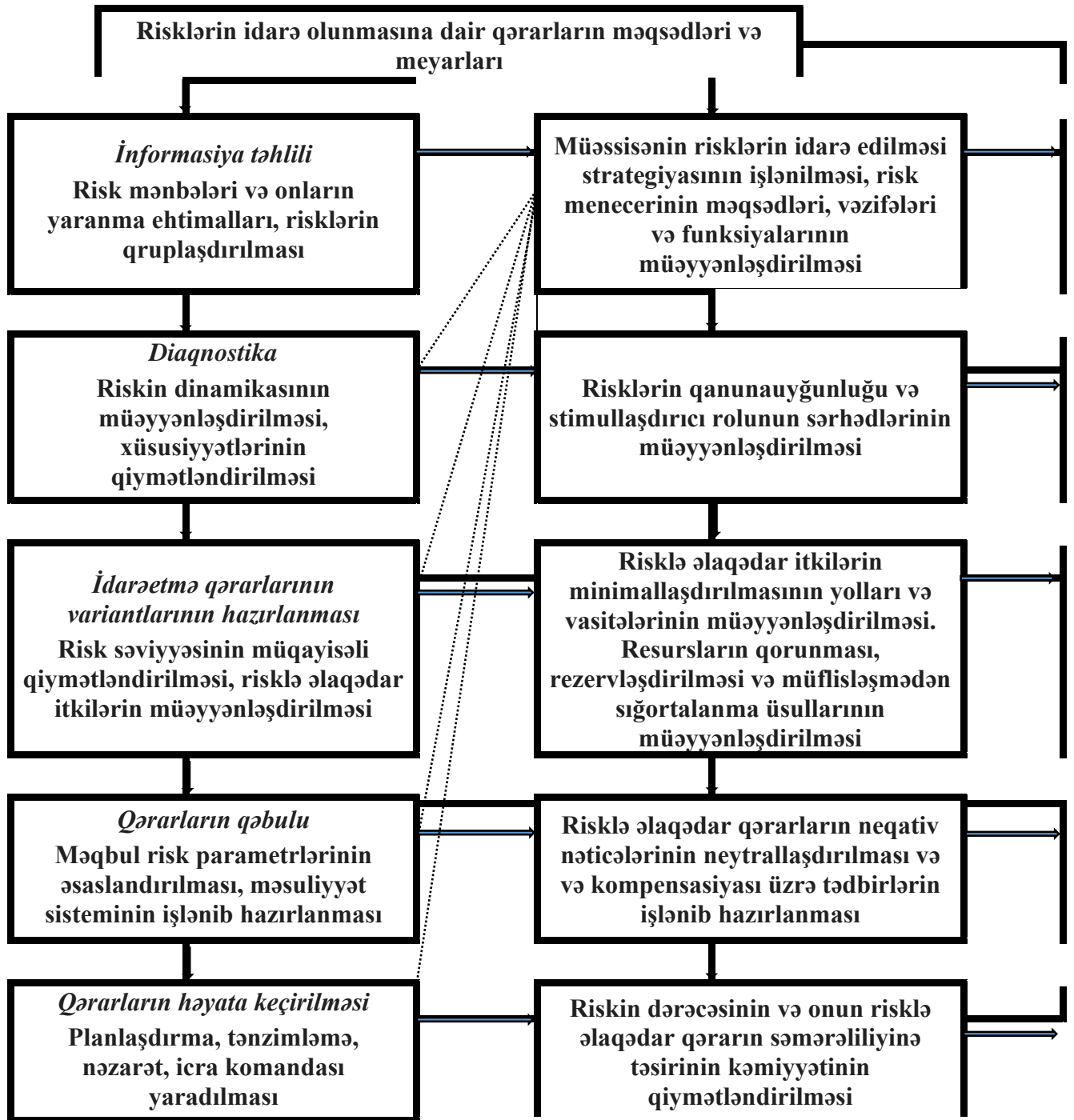
Eyni zamanda, nəzərə alınmalıdır ki, risklərin idarə edilməsi də, istənilən məqsədyönlü idarəetmə prosesi kimi, idarəetmə alətlərindən və işçilərə təsir metodlarından istifadə etməklə müəyyən bir problemin həlli üçün qarşılıqlı əlaqəli idarəetmə funksiyalarının məntiqi ardıcılıqla həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Aydındır ki, müəssisədə istənilən idarəetmə prosesinin nəticələri kimi, risklərin idarəedilməsi ilə əlaqədar prosesin də nəticələri məhsulda maddiləşir və istehsal-təsərrüfat sisteminin fəaliyyətinin yekun göstəricilərində və sosial nəticələrində əks olunur. Bu isə risklərə dair qərarların iqtisadi əsaslandırmasının əhəmiyyətini göstərməklə yanaşı, belə əsaslandırma zamanı risklə əlaqədar ehtimal olunan itkilərin və bu riskin idarə edilməsi ilə əlaqədar yaranan biləcək məsrəflərin müəyyənləşdirilməsini və müqayisə olunmasının vacibliyini göstərir.

Buna görə də risklərin idarə edilməsinə çoxamilli proses kimi baxılır. Burada informasiya, vaxt, təşkilati, iqtisadi, sosial, ekoloji və hüquqi parametrlər əsas amillər kimi çıxış edir. Şəkil 3.1-də risklərin idarə edilməsi prosesinin məzmununu xarakterizə edən funksiyalar və idarəetmə vasitələri əks olunmuşdur. Sxemin sol tərəfi riskə dair qərarların işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi prosesinin mərhələlərini, sağ tərəfi isə idarəetmə vasitələrini əks etdirir.

Risklərin idarə edilməsi prosesinin informasiya aspekti qeyri-müəyyənlik amilləri, onların mənbələri, riskə çevrilmə imkanları (ehtimalları), bunların müəssisənin istehsalı və satışı proseslərinə, sosial və ekoloji vəziyyətə mümkün təsirləri və bu təsirlərin səviyyələri haqqında məlumatlar əldə olunması və təhlilini nəzərdə tutur. Başqa sözlə, informasiya təhlili xarici və daxili mühitin monitorinqini, məlum amillərdə baş verən dəyişiklikləri və yeni risk mənbələrinin müəyyən edilməsi üzrə işləri ehtiva edir.

Diaqnostika mərhələsində araşdırılan problemin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla təhlillər və qiymətləndirmələr aparılır. Bu zaman əsas diqqət riskdə dəyişikliklər yaranan səbəblərin müəyyənləşdirilməsinə, onların təsir dərəcələrinə görə sıralanmasına və konkret şəraitdə (müəyyən

parametrlər çərçivəsində itkilərin (faydaların) qiymətləndirilməsinə yönəlir. Bu mərhələdə riskin ölçülməsi və qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif üsullardan (riyazi, statistik, ekspert qiymətləndirməsi, intuisiya) istifadə olunur.

Şəkil 3.1. Risklərin idarə olunmasına dair qərarların qəbulu və həyata keçirilməsi prosesi

İdarəetmə qərarlarının variantlarının hazırlanması mərhələsində riskin mümkün mənfə təzahürünün sərhədləri (məhdudiyyətləri) nəzərə alınmaqla bir neçə qərar variantı hazırlanır. Bu

zaman qiymətləndirmə riskin əsas təsir istiqamətləri (iqtisadi, sosial, ekoloji, təşkilati, imic, hüquqi) üzrə aparılır

Qərarların qəbulu mərhələsi həm qərarın özünün, həm də onunla birlikdə qəbul edilən məqbul riskin ehtimalı və parametrlərinin hərtərəfli əsaslandırılmasını ehtiva edir. Bu zaman risklərin idarə olunması üçün məsuliyyət sistemi də işlənib hazırlanır.

Riskin məqbulluq dərəcəsini qiymətləndirmək üçün, ilk növbədə, gözlənilən itkilərin miqdarından asılı olaraq müəyyən risk zonaları müəyyən edilir:

- Risksiz zona itkilərin gözlənilmədiyi bir sahədir, yəni fəaliyyətin iqtisadi nəticəsi müsbətdir;

- Məqbul risk zonası, ehtimal olunan itkilərin miqdarının gözlənilən mənfəətdən çox olmadığı və buna görə də kommersiya fəaliyyətinin iqtisadi məqsədəuyğunluğu olan zonadır;

- Kritik risk zonası, mümkün itkilərin gözlənilən mənfəətin məbləğini təxmin edilən ümumi gəlirin (xərclərin və mənfəətin cəmi) dəyərinə qədər aşan zonadır, yəni çəkilən bütün xərclərin məbləğində risk var.

- Fəlakətli risk zonası kritik səviyyəni aşan və təşkilatın kapitalına bərabər bir dəyərə çata bilən ehtimal olunan itkilər zonasıdır. Fəlakətli risk təşkilatı və ya sahibkarı iflasa apara bilər. Eyni kateqoriyaya, əmlaka dəymiş ziyanın miqyasından asılı olmayaraq, insanların həyatı və ya sağlamlığı üçün təhlükə və ekoloji fəlakətlərin baş verməsi ilə əlaqəli risklər də daxil edilir.

Risklərin idarə edilməsi zamanı riskin bu zonalardan hansına aid olmasından asılı olaraq aşağıdakı idarəetmə üsullarından istifadə oluna bilər:

- riskin qarşısının alınması, itkilərin minimuma endirilməsi və sığortalanması üzrə tədbirlərin işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi;
- böhranların idarə edilməsi (ortaya çıxan itkilərin nəticələrinin aradan qaldırılması və təşkilatın yaşaması üçün mexanizmlərin inkişafı).

Ümumiyyətlə, risklərin idarə edilməsi metodlarını həm məqsədlərinə, həm də istifadə olunan alətlərə görə fərqlənən iki əsas qrupa bölmək olar: riskin qarşısının alınması və məhdudlaşdırılması üsulları (qərarların araşdırılması və risk səviyyəsinin qiymətləndirilməsi, riskin məhdudlaşdırılması, zəmanət və girovun istifadəsi, riskin diversifikasiyası və s.) və zərərin bərpası üsulları (ehtiyat vəsaitləri və risk sığortası).

Qərarların həyata keçirilməsi mərhələsində qəbul edilmiş qərarların yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar zəruri təşkilati (icra komandasının yaradılması) və idarəetmə fəaliyyətləri (planlaşdırma, tənzimləmə, nəzarət) icra olunur. Bu zaman təşkilati riskin yeni aspektlərinin (qərarın yerinə yetirilməməsi, gecikmələr və s.) təzahürü ehtimalları da müəyyən olunur və lazım gəldikdə operativ tədbir görülməsi nəzərdə tutulur. Nəzərə almaq lazımdır ki, risk parametrlərindəki dəyişikliklərə nəzarət və idarəetmə qərarlarında bu dəyişikliklərə uyğun düzəlişlər edilməsi risklərin idarə

edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Başqa sözlə, menecerin dəyişikliklərə vaxtında reaksiya verməsi və lazımı tədbirlər görməsi vəziyyəti sabitləşdirmək və itki təhlükəsini azaltmaq üçün vacib şərtidir.

Riskə dair idarəetmə qərarlarının iqtisadi əsaslandırılması zamanı bu qərarların hazırlanması və qəbul edilməsi ilə yanaşı, onların həyata keçirilməsi vasitələrinin də məsrəf baxımından nəzərdən keçirilməsi vacibdir. Bu vasitələr ümumiləşdirilmiş şəkildə Şəkil 3.1-də diaqramın sağ tərəfində əks olunmuşdur. Diaqramdan da göründüyü kimi bu vasitələr risklərin idarə edilməsi mərhələlərinin hamısını əhatə edir və hər mərhələnin xüsusiyyətlərinə uyğun vasitələri ehtiva edir.

Müəssisənin risklərin idarə edilməsi strategiyası - konkret sosial-iqtisadi sistemlər və situasiyalarla bağlı işlənib hazırlanmış riskə dair qərarlarda konkret risk növünün qanuniliyini və məqbulluğunu təmin edən siyasətdir. Bu zaman risk menecerinin məqsədləri, vəzifələri və funksiyaları da müəyyənləşdirilir.

Risklərin qanunauyğunluğu və stimullaşdırıcı rolunun sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi riskə dair qərarların qəbul edilməsi üçün meyarların (risk limitləri, satışın həcmindən asılı olaraq itkilərin dəyişmə dinamikası - artım və ya azalma, xərclərin məbləği - məsrəflər, qiymət dəyişiklikləri, inflyasiya və s.) müəyyənləşdirilməsinə xidmət edir.

Risklə əlaqədar itkilərin minimallaşdırılması, resursların qorunması, rezervləşdirilməsi və müflisləşmədən sığortalanma üsullarının, yolları və vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi risk qərarlarının qəbulu zamanı vacib hesab olunur.

Risklə əlaqədar qərarların neqativ nəticələrinin neytrallaşdırılması və kompensasiyası üzrə tədbirlərin işlənib hazırlanması da risk qərarlarının qəbulu prosesində, xüsusən də onların əsaslandırılmasında önəmli məsələlərdən biri hesab olunur. Bu baxımdan sığorta bir qorunma tədbiri və nəzarət olunmayan amillərin mənfi təsirinə görə kompensasiya tədbiri kimi yaxşı vasitə hesab olunur. Əmlak sığortası sahibini ölüm və əmlakın zədələnməsi riskindən, biznes risklərinin sığortası isə biznesi itkilərdən və müflisləşmədən qoruyur. Biznes risklərinin sığortasına aşağıdakılar daxildir: icarə, ilkin ödəniş, gecikdirilmiş ödənişlər və ödəməmə riskləri; təsisçilərin riskləri; malların vaxtında göndərilməməsi və çatdırılmaması riskləri və s.

Riskə dair qərarların qəbulunda, o cümlədən bu qərarların iqtisadi əsaslandırılmasında riskin dərəcəsinin və onun riskə dair qərarın səmərəliliyinə təsirinin qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bu göstərici həmin qərar variantının qəbul edilməsi və ya ondan imtina olunması üçün əsas meyarlardan biri kimi çıxış edir. Riskə dair qərarın səmərəliliyi əldən verilmiş imkanların və ya itkilərin risklərin idarə edilməsi xərclərinə nisbəti kimi müəyyən edilir.

Göründüyü kimi, risklərin qiymətləndirilməsi risk qərarının hazırlanması və həyata keçirilməsi prosesi kimi idarəetmə prosesinin effektivliyinin qiymətləndirilməsinin bir hissəsidir. Qiymətləndirmənin nəticəsi risklərin idarə edilməsi prosesinin ayrı-ayrı elementlərinin

tənzimlənməsi üçün əsas yaradır. Bununla yanaşı, müəssisənin risklərinin effektiv idarə edilməsi, o cümlədən bu risklərə dair qərarların əsaslandırılmış şəkildə qəbul edilməsi üçün riskə dair qərarların işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi prosesinin mərhələləri və vasitələrinin kompleks şəkildə tətbiq olunması zəruri hesab olunur.

Beləliklə, bu qənaətə gəlmək olar ki, risklərin idarə olunmasına dair qərarların iqtisadi əsaslandırılması bu qərarların yerinə yetirilməsi nəticəsində gözlənilən faydalar, xərclər və pulun zamana görə dəyərinin dəyişməsi nəzərə alınmaqla məsrəflərin və gəlirlərin müqayisəsini nəzərdə tutur. Bu zaman gəlirlər məsrəfləri üstələyərsə, təklif olunan qərar məqbul, əks halda qeyri-məqbul sayılır.

Fikrimizcə, burada təsvir olunan yanaşma Gəncə Alüminium Kompleksində risklərin idarə olunmasına dair qərarların iqtisadi əsaslandırılması üçün metodoloji əsaslar kimi istifadə oluna bilər.

3.2. “Gəncə Alüminium Kompleksi”-nin maliyyə vəziyyətinin risk yönümlü diaqnostikası və proqnozlaşdırılması mexanizminin təkmilləşdirilməsi yolları

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin risk yönümlü diaqnostikası və proqnozlaşdırılmasının başlıca məqsədi mövcud vəziyyətə istinad edərək onun qarşılaşa biləcəyi mümkün maliyyə risklərinin əvvəlcədən proqnozlaşdırılması və onların idarə edilməsi üzrə qabaqlayıcı tədbirlər üzrə əməli xarakterli təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaqdan ibarətdir. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin risk yönümlü diaqnostikası və proqnozlaşdırılması mexanizmi sxematik olaraq Şəkil 3.2-də təsvir olunmuşdur.

Mexanizmin formalaşdırılması əsasları	
İnzibati-hüquqi əsaslar	Təşkilati əsaslar
İqtisadi əsaslar	Metodoloji əsaslar (pribsiplər)
Diaqnostikanın elementləri	
Likvidlik və ödəmə qabiliyyətinin diaqnostikası	Müəssisənin dəyərinin diaqnostikası
Maliyyə müstəqilliyinin diaqnostikası	Məhsulun maya dəyərinin diaqnostikası
Biznes fəaliyyətinin diaqnostikası	Müəssisənin əmək resursları ilə təminatının səmərəliliyinin diaqnostikası
Mənfəətliliyin diaqnostikası	İstehsalın texniki və texnoloji bazasının diaqnostikası
Səhmlərin buraxılışının və dövriyyəsinin	Maliyyə nəticələrinin diaqnostikası

səmərəliliyinin diaqnostikası	
Pul axınının diaqnostikası	İqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsinin diaqnostikası
Məhsulun keyfiyyətinin və rəqabət qabiliyyətinin diaqnostikası	İnvestisiya səmərəliliyinin diaqnostikası
Diaqnostika və proqnozlaşdırma alətləri	
Strateji planlaşdırma	Taktiki planlaşdırma
Büdcələşdirmə	Proqnozlaşdırma
Monitorinq	Kontrolinq
İdarəetmə uçotu	Nəzarət
Tənzimləmə	Maliyyə təhlili
Mühasibat və maliyyə uçotu	
Diaqnostika və proqnozlaşdırma üsulları	
Kəmiyyət (indeks, balans, mütləq və nisbi qiymətlər, eliminasiya, zaman sıraları) üsulları	Maliyyə və iqtisadi təhlil (üfüqi və şaquli təhlil əmsalları, trend, müqayisəli təhlil və s.) üsulları
Keyfiyyət (əhatə dairəsi, struktur təhlili və s.) üsulları	İqtisadi-riyazi (amil təhlili, klaster analizi, simulyasiya modelləşdirməsi və s.) üsulları
Diaqnostika və proqnozlaşdırmanın mərhələləri	
Diaqnostikanın məqsədinin müəyyən edilməsi	İnformasiyanın toplanması və emalı
Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili	Risqlərin və səbəblərinin müəyyən edilməsi
İnkişaf perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi	Maliyyə vəziyyətinin proqnozlaşdırılması
Vəziyyətin sabitləşdirilməsi və yaxşılaşdırılması yolları və üsullarının seçilməsi	Qəbul olunmuş qərarların yerinə yetirilməsinə nəzarətin təşkili

Şəkil 3.2. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin diaqnostikası və proqnozlaşdırılması mexanizmi

İşin birinci fəsilində müəssisənin qarşılaşdığı maliyyə riskləri, onların yaranma səbəbləri və qiymətləndirilməsi ilə bağlı şərh olunmuş nəzəri-metodoloji əsaslardan da görüldüyü kimi, müəssisənin fəaliyyətində bir çox daxili və xarici mühit amillərinin təsiri altında çoxsaylı və müxtəlif xarakterli maliyyə riskləri yarana bilər. Buna görə də hər hansı bir müəssisə də maliyyə vəziyyətinin risk yönümlü diaqnostikası və proqnozlaşdırılması zamanı sistemli yanaşma metoduna üstünlük verilməli və təhlilin kompleksliliyi təmin olunmalıdır.

Kompleks təhlil zamanı, ilk növbədə, cari, operativ və strateji təhlilin aparılmasının sərhədləri müəyyən edilməlidir. Cari təhlil aylıq, rüblük və illik məlumatlar əsasında və dövr başa

çatdıqda aparılmalıdır. Operativ təhlil materialların ümumiləşdirilməsi ilə fasiləsiz olaraq gündəlik, həftəlik və on günlük müddətlərdə icra edilməlidir. Strateji təhlil müəyyən olunmuş bazarda müəssisənin vəziyyətinin ümumi qiymətləndirilməsini, bazarın özünün dəyişməsinə nəzərə almaqla müəssisənin gələcəyinin qiymətləndirilməsini, yeni məhsulların əmələ gəlməsini və ya yaranmış tələbatın dəyişməsinə, makroiqtisadi vəziyyətin dinamikasını nəzərdə tutur. Müəssisənin fəaliyyətinin diaqnostikasının kompleks şəkildə aparılması müəssisənin fəaliyyətinin bütün istiqamətlərinin (maliyyə, təchizat, istehsalın və marketinqin təşkili, kadrlardan istifadə, material və enerji xərcləri, investisiya təminatı) təhlilə cəlb olunmasını nəzərdə tutur.

Mütərəqqi təcrübələr göstərir ki, müasir dövrdə müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin diaqnostikası və proqnozlaşdırılması zamanı ənənəvi metod və göstəricilərdən istifadə gözlənilən nəticəni vermir. Belə ki, ənənəvi metod və göstəricilərdən istifadə zamanı müəssisənin fəaliyyətinə təsir edən bir çox amillər nəzərə alınmır və risk şəraitində vəziyyətə düzgün və vaxtı-vaxtında reaksiya vermək mümkün olmur. Odur ki, belə şəraitdə real nəticələr əldə etmək və təsirli tədbirlər işləyib hazırlamaq üçün beynəlxalq təcrübədə geniş istifadə edilən SWOT təhlil və qiymətləndirmə metodundan (Şəkil 3.3) istifadə etmək vacibdir. SWOT strateji planlaşdırmada faktor və hadisələrin dörd kateqoriyaya bölünməsindən ibarət təhlil üsuludur. Bu zaman üst yarım hissədə müəssisənin daxili mühit amilləri ilə müəyyən olunan güclü tərəfləri və zəif tərəfləri, alt yarım hissədə ifə xarici mühit amilləri ilə şərtlənən imkanlar və təhdidlər müxtəlif üsullarla (sorgular, məsahibələr, ekspert qiymətləndirmələri və s.) müəyyənləşdirilir və matris şəkildə təqdim olunur. Sonra isə müvafiq təhlillər aparılır.

Faydalı		Zərərli
	Güclü tərəflər	Zəif tərəflər
Daxili	1. 2. 3. • • •	1. 2. 3. • • •
	İmkanlar	Təhlükələr
Xarici	1. 2. 3. • • •	1. 2. 3. • • •

Şəkil 3.3. SWOT təhlil matrisi

SWOT təhlil zamanı müəssisənin fəaliyyətindəki zəif və güclü tərəflər öyrənilib qiymətləndirilir ki, bu da güclü tərəflərin və imkanların artırılması, təhlükə və zəif tərəflərin

təsirinin zəiflədilməsi, dəyişən xarici mühitin təsirinə uyğun dinamik dəyişikliyin həyata keçirilməsi üçün əsaslandırılmış təkliflər hazırlamağa imkan verir.

“Gəncə Alüminium Kompleksi”-nin maliyyə vəziyyətinin risk yönümlü diaqnostikası və proqnozlaşdırılması mexanizminin təhlili göstərir ki, müəssisədə belə bir mexanizmin formalaşdırılması üzrə zəruri işlər görülmüş və müvafiq mexanizm yaradılmışdır. Bu mexanizmin müsbət cəhətləri kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- zəruri inzibati-hüquqi, təşkilati və iqtisadi əsasların yaradılması;
- müəssisənin maliyyə vəziyyətinə daimi nəzarətin mövcudluğu;
- müəssisənin maliyyə vəziyyəti ilə bağlı çox sayda informasiyanın mütəmadi toplanması, emalı, təhlili və qiymətləndirilməsi;
- müəssisədə risklərin aşkarlanması, səbəblərinin öyrənilməsi, qruplaşdırılması və idarə edilməsi üzrə işin təşkili.

Bununla yanaşı, aparılan araşdırmalar göstərir ki, qeyd olunan müsbət cəhətlərə baxmayaraq, müəssisədə formalaşmış maliyyə vəziyyətinin risk yönümlü diaqnostikası və proqnozlaşdırılması mexanizminin aşağıdakı kimi bir sıra çatışmazlıqları da mövcuddur:

- İstifadə olunan mexanizmdə iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsinin diaqnostikası və məhsulun rəqabət qabiliyyətinin diaqnostikası kimi elementlər diqqətdən kənar qalmışdır;
- Müəssisədə kontrolinq kimi diaqnostika və proqnozlaşdırma alətdən istifadənin genişləndirilməsinə də ehtiyac var;
- müəssisədə risk yönümlü diaqnostika və proqnozlaşdırma zamanı iqtisadi-riyazi üsullardan, xüsusilə simulyasiya modelləşdirilməsi üsullarından lazımi səviyyədə istifadə olunmur;
- Mexanizmin istifadəsi zamanı sistemliliyin təmin olunmaması və s.

Aparılan təhlilin nəticələrini ümumiləşdirərək bu qənaətə gəlirik ki, “Gəncə Alüminium Kompleksi”-nin maliyyə vəziyyətinin risk yönümlü diaqnostikası və proqnozlaşdırılması mexanizminin təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakı tövsiyələrin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun olardı:

- Mexanizmdə müəssisənin iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsinin diaqnostikası və məhsulun rəqabət qabiliyyətinin diaqnostikası kimi elementlərin də təmsil olunmasının təmin edilməsi;
- Müəssisədə kontrolinq alətindən istifadənin genişləndirilməsi üçün tədbirlər görülməsi;
- Müəssisədə risk yönümlü diaqnostika və proqnozlaşdırma zamanı iqtisadi-riyazi üsullardan, xüsusilə simulyasiya modelləşdirilməsi üsullarından geniş şəkildə istifadənin təmin edilməsi;
- Mexanizmin istifadəsi zamanı sistemliliyin, o cümlədən sistemli yanaşma əsasında təhlilin kompleksliliyinin təmin edilməsi;

- Müəssisədə diaqnostika və proqnozlaşdırma işlərində müasir texnologiyaların tətbiqinə diqqətin artırılması və tədricən bu proseslərin avtomatlaşdırılması.

NƏTİCƏ

Tədqiqatdan irəli gələn əsas nəticələr kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1) Hazırkı dövrdə aşağı səmərəlilik səbəbindən müəssisələrdə risklərin idarə edilməsində ənənəvi yanaşmaların istifadəsi getdikcə azalır və öz yerini müəssisənin fəaliyyətinin hər bir istiqaməti üzrə bütün iyerarxik səviyyələrdə qeyri-müəyyənliklərin idarə olunmasını ehtiva edən müasir yanaşmalara verir.

2) Müasir yanaşmaların üstünlüklərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- Maliyyə riskləri yaradan hadisələrin baş verməsinin qarşısının alınmasına və müəssisənin qarşılaşdığı ziyanlı halların aradan qaldırılması xərclərinin azaldılmasına yönəlmiş strateji qərarlar vermək üçün əsaslar yaratmağa yönəlir;
- Risklər və onlara nəzarət haqqında məlumatlar ümumi idarəetmə sistemində daxil edilir və bu çərçivədə görülməli olan işlər müəyyən ardıcılıqla nizamlı şəkildə həyata keçirilən bir prosesə çevrilir;
- Müxtəlif maraqlı tərəflər üçün zərərlərin məqbul səviyyəsini nəzərə alır;
- Risklərin ölçülməsi ilə onların idarə edilməsi arasında güclü bir qarşılıqlı əlaqə qurulur və s.

3) Müasir yanaşmalar müəssisələrin bütün maddi, təşkilati, intellektual, insan və digər resurslarının birləşməsini və yaxşı əlaqələndirilmiş şəkildə işləməsini tələb edir.

4) Azərbaycan Respublikasında da müəssisələrdə, o cümlədən “Gəncə Alüminium Kompleksi”ndə də maliyyə risklərinin idarə olunması sahəsində müasir yanaşmaların geniş tətbiqi məqsədəuyğun hesab edilir.

5) “Gəncə Alüminium Kompleksi”-nin maliyyə vəziyyətinin təhlili göstərir ki: I) müəssisənin maliyyə vəziyyəti sabitdir və onun normal fəaliyyəti və inkişafı üçün yetərli maliyyə imkanları vardır; II) müəssisədə torpaq, tikili və avadanlıqların amortizasiyası xərclərinin və bank kreditlərinin öhdəliklərə nisbətində artım meyilinin diqqətdə saxlanmasına, satışdan gəlirlərdə və əməliyyat gəlirlərində illər üzrə kəskin dalğalanmaların səbəblərinin dəqiqləşdirilməsinə və maliyyə intizamının gücləndirilməsinə və bu istiqamətlər üzrə müvafiq tədbirlər görülməsinə ehtiyac duyulur; müəssisənin təşkilati-iqtisadi xüsusiyyətləri maliyyə risklərinə müsbət təsir göstərir; müəssisədə maliyyə təhlili, maliyyə risklərinin qiymətləndirilməsi və maliyyə planlaşdırılması üzrə mütəxəssislər yoxdur. Odur ki, müəssisədə müvafiq kadrlarla təmin olunmuş maliyyə təhlili və planlaşdırılması şöbəsinin yaradılması məqsədəuyğun sayılır.

6) Müəssisənin idarə olunmasında istifadə olunan alətlər və metodlar, əsasən düzgün seçilmiş və effektiv tətbiq olunur. Bununla yanaşı, müvafiq sahədə aşağıdakı istiqamətlərə diqqətin

artırılmasına ehtiyac duyulur: I) idarəetmədə xarici mühit amillərində baş verən dəyişikliklərə vaxtında uyğunlaşmaq üçün onların daimi izlənilməsi və nəzərə alınması; II) kadrların peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması; III) idarəetmədə müasir texnologiyaların tətbiqinə diqqətin artırılması; IV) qəbul olunmuş qərarların icrası üzərində nəzarətin gücləndirilməsi; V) müəssisədə idarəetmə proseslərinin tədricən avtomatlaşdırılması.

7) Müəssisədə maliyyə vəziyyətinin risk yönümlü diaqnostikası və proqnozlaşdırılması mexanizminin formalaşdırılması üzrə zəruri işlər görülmüş və müvafiq mexanizm yaradılmışdır. Bu mexanizmin təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakı tövsiyələrin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun sayılır: I) mexanizmdə müəssisənin iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsinin diaqnostikası və məhsulun rəqabət qabiliyyətinin diaqnostikası kimi elementlərin də təmsil olunmasının təmin edilməsi; II) müəssisədə kontrolinq alətindən istifadənin genişləndirilməsi üçün tədbirlər görülməsi; III) müəssisədə risk yönümlü diaqnostika və proqnozlaşdırma zamanı iqtisadi-riyazi üsullardan, xüsusilə simulyasiya modelləşdirilməsi üsullarından geniş şəkildə istifadənin təmin edilməsi; IV) mexanizmin istifadəsi zamanı sistemliliyin, o cümlədən sistemli yanaşma əsasında təhlilin kompleksliliyinin təmin edilməsi; V) müəssisədə diaqnostika və proqnozlaşdırma işlərində müasir texnologiyaların tətbiqinə diqqətin artırılması və tədricən bu proseslərin avtomatlaşdırılması.

8) “Gəncə Alüminium Kompleksi”ndə müasir yanaşmaların tətbiqi və bu prosesin rəvan getməsi üçün aşağıdakı kimi məsələlərə diqqət yetirilməsi tövsiyə olunur:

- Müasir yanaşmanın özəllikləri və üstünlükləri göstərir ki, hər hansı bir müəssisədə belə yanaşmanı tətbiq etmək üçün aşağıdakı şərtlərin olması zəruridir:

- ✓ risklərin idarə edilməsi sistemi yuxarı rəhbərlik tərəfindən əlaqələndirilir və müəssisənin hər bir struktur bölməsinin əməkdaşları bu işə cəlb olunur;
- ✓ risklərin idarə edilməsi fasiləsiz prosesə çevrilir, onlar mütəmadi olaraq ölçülür və təhlil edilir, qabaqlayıcı tədbirlər planı dəyişən vəziyyətlər və yeni biliklər nəzərə alınmaqla daim təkmilləşdirilir;
- ✓ bütün qeyri-müəyyənlilər və onların optimallaşdırılması yolları nəzərdən keçirilir.

- Mütərəqqi təcrübələr göstərir ki, belə bir sistemi tətbiq etmək üçün aşağıdakı istiqamətlərdə məqsədyönlü işlər aparmaq lazımdır:

- ✓ Risklərin idarə olunması və daxili nəzarət üzrə çevik və səmərəli sistem yaradılması;
- ✓ Risklərin idarə olunması və daxili nəzarət sisteminin təşkili üzrə beynəlxalq səviyyədə tanınan metodoloji yanaşmaların yaradıcı mənimsənilməsi;

- ✓ Risklərin idarə olunması və daxili nəzarət sisteminin milli qanunvericiliyin tələbləri, müntəzəm beynəlxalq təcrübələr və əlaqədar yerli və beynəlxalq təşkilatların tövsiyələri əsasında standartlaşdırılması;
- ✓ Müəssisənin fəaliyyətində risklərin idarə olunması və daxili nəzarət sistemlərinin inteqrə olunmuş modelinin tətbiqi;
- ✓ Risklərin idarə olunması, daxili nəzarət və audit məsələləri ilə əlaqədar istiqamətlər üzrə ixtisaslaşmış müxtəlif peşə birlikləri və akademik dairələr ilə qarşılıqlı informasiya əlaqələrinin qurulması və s.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- 1) Abbasov Q.Ə. Mühəsibat uçotu. Bakı, “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2015. – 485 s.
- 2) Abbasov S.A. Rəqəmsal iqtisadiyyat şəraitində maliyyə risklərinin idarə edilməsi məsələləri. Audit , 2020, №3, Cild 29, səh. 27-37.
- 3) Həsənlı M.X., Mehdiyeva L.T., Qurbanova T.T. Maliyyə, Bakı, 2006.
- 4) Xankişiyev B.A. Maliyyə nəzarəti. ADİU, Bakı, 2002.
- 5) Xudiyev N.N. “Sığorta işi: müasir kurs (dərslık)”. Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2015.
- 6) Kazımlı X., Quliyev İ. İqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi. Bakı: “İqtisad Universiteti” – 2011, 187 s.
- 7) Kərimov A.M., Quliyev N.R.. Maliyyə, Bakı: Qanun, 2001.- 351 s.
- 8) Qurbanov B.Ş., İqtisadiyyatın Bazar Münasibətlərinə Keçilməsi və Maliyyə, Bakı, 1998, s.284
- 9) Məmmədov Z.F. Finans iqtisadiyyatı. Bakı: Qanun, 2003. - 375 c.
- 10) Müslümov S.Y., Kazımov R.N. Maliyyə təhlili. Bakı, Azənəşr-2011, 312 s.
- 11) Sadıqov M.M., Məmmədov S.M. Maliyyə sistemi. ADAU, Gəncə 2010.
- 12) Vahabzadə N.M. Bank risklərinin idarə olunmaı. Azərbaycan vergi jurnalı, 2013, №4, səh.153-162.
- 13) Buehlmann H. Mathematical methods in risk theory. Springer Verlag, 1970.-230 p.
- 14) Stefan Hunziker. Enterprise Risk Management: Modern Approaches to Balancing Risk and Reward 1st ed. Springer Gabler, 2019, 243 p.
- 15) Straub E. Non-Life Insurance Mathematics. Springer Verlag, 1980. - p. 235.
- 16) Балабанов И.Т. Риск-менеджмент. -М.: Финансы и статистика, 1996. -192 с.
- 17) Бланк И.А. Финансовый менеджмент. Киев: Ника-Центр, 2016. – 553 с. 61.
- 18) Волков И.М., Грачева М.В. Проектный анализ. Москва, ИНФРА – М., 2004. – 495 с.
- 19) Домащенко Д.В., Финогенова Ю.Ю. Современные подходы к корпоративному риск-менеджменту. Методы и инструменты. Магистр, Инфра-М, 2016, с. 304.
- 20) Донцова Л.В. Анализ финансовой отчетности [Текст]: Учебное пособие / Л.В. Донцова, Н.А. Никифорова – М.: Издательство «Дело и Сервис», 2014. – 336 с.
- 21) Ковалев В.В. Финансовый анализ. М.: Финансы и статистика, 2015. – 510 с.
- 22) Колас, Б. Управление финансовой деятельностью предприятия, проблемы, концепции, методы. М.: Дрофа, 2015. - 576 с.
- 23) Крейнина, М.Н. Финансовый менеджмент. М.: Дрофа, 2017. -304 с.
- 24) Лукасевич И. Я. Финансовый менеджмент (в 2 ч.). Москва, Юрайт, 2018.

- 25) Самад-Хан А., Спивак Г. Современный подход к управлению операционными рисками. Банковское обозрение, 2008, спецномер.
- 26) Соколинская, Н.Э. Оценка и анализ состояния предприятия. Внутренний контроль на предприятии. – 2015. – № 1. – С.31-38.
- 27) Солодов А.К. Основы финансового риск-менеджмента. Москва, «MasterPrint», 2018. - 286 стр.
- 28) Фомичев А.Н. Риск – менеджмент: Учебник, Москва, Издательско – торговая – корпорация «Дашков и К», 2008. – 376 с.
- 29) Шалаев И.А., Соболева И.А.. Современные методические подходы в управлении рисками промышленных предприятий. Журнал Инновационная экономика: перспективы развития и совершенствования, №7 (17), 2016, стр.346-351.
- 30) Шохин Е. И. Финансовый менеджмент. Москва. ФБК-ПРЕСС, 2004 -408 с.
- 31) Юлдашев Р. Т., Тронин Ю. Н. Российское страхование: системный анализ понятий и методология финансового менеджмента. -М.: Анкил, 2000.
- 32) Bianxia, S., Sharon, X. L., & Zesheng, S. The impact of monetary liquidity on Chinese aluminum prices. Resources Policy, Vol.38, 512–522, 2013.
- 33) Blomberg, J., and S. Hellmer. Short-run Demand and Supply Elasticities in the West European Market for Secondary Aluminium. Resources Policy. Vol. 26. pp. 39-50, 2000,
- 34) Bruckard W.J., Woodcock J.T. Recovery of valuable materials from aluminium salt cakes, International Journal of Mineral Processing. Vol.93, pp. 1–5. 2009.
- 35) Figuerola-Ferretti, I. Prices and Production Cost in Aluminium Smelting in the Short and the Long Run. Applied Economics. Vol. 37. pp. 917-928, 2005.
- 36) Gagné, R., & C Nappi. The cost and technological structure of aluminium smelters worldwide. Journal of Applied Econometrics, Vol. 15. pp. 417-432. 2000.
- 37) Joseph Nloga Ndjebayi. Aluminum Production Costs: A Comparative Case Study of Production Strategy. Doctoral Study. Walden University, 2017, 344 pp (<https://scholarworks.waldenu.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&article=5571&context=dissertations>)
- 38) Lucio, N. R., Wendell de Queiroz, L., & Rubens de Camargo, J. Strategic energy management in the primary aluminum industry: Self-generation as a competitive factor, Energy Policy, vol. 59, 182–188, 2013.
- 39) Muhammet Gul , Ali Fuat Guneri , A Fuzzy multi criteria risk assessment based on decision matrix technique : A Case Study of Aluminium Industry , Journal of Loss Prevention in Process Industries , Vol - 40 , Page - 89-100 , 2016.

40) Sarah de Bonneville. An investigation of the risks related to aluminium procurement and the available risk mitigation strategies. Business administration. 2015.

41) Subhransu Sekhar Bal , Jaykant Guptaç Risk Analysis & Risk Theories implementation in Hazard Identification & Risk Assessment of Aluminum Industry, International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering (IJITEE) ISSN: 2278-3075, Volume-9 Issue-6, pp. 600-603, April 2020.

42) Wei-Qiang, C., & Lei Shi. (2012). Analysis of aluminum stocks and flows in mainland China from 1950 to 2009: Exploring the dynamics driving the rapid increase in China's aluminum production. Resources, Conservation and Recycling, 65, 18–28.

43) Yang, S.-P. Market Power and Cost Efficiency; The Case of the US Aluminium Industry. Resources Policy. Vol. 20. pp. 1-6, 2005.

44) <http://www.maliyye.gov.az/>

45) <https://www.ask.gov.az/>

46) <https://www.azeraluminium.com/az/%c9%99sas/>

47) <https://www.cbar.az/>

48) <https://www.economy.gov.az/>

49) <https://www.stat.gov.az/>